

Varujan Vosganian: Viskningarnas bok

Avsnitt Sju och Åtta

Översättning: Inger Johansson

Bonnier Förlag, Stockholm, 2013

Sju

– Rör inte deras kvinnor, sa Armen Garo. Och inte deras barn.

En efter en hade alla medlemmar av specialstyrkan dykt upp på tidningen Djagadamards redaktion i Konstantinopel. Gruppen var handplockad, och ur den valdes sedan enbart de som på eget bevåg eller i partisangrupper hade deltagit i aktioner av det slag det gällde. ”Jag litar bara på såna som redan har dödat”, konstaterade Armen Garo. Han hade foton av dem som måste sökas upp i sina gömställen. De kunde befinna sig var som helst, i Berlin eller Rom eller på Centralasiens stäpper. Den förre inrikesministern Talaat Pasha var bredaxlad, hade tjurnacke och senig kropp. Huvudet med den fyrkantiga hakan och de ständigt huggberedda käftarna var snarast en förlängning av det kraftiga bröstet. I bildens nederkant vittnade knytnävarna, dubbelt så stora som andras, om hans aggressivitet. Vid hans sida hustrun, en spröd gestalt med fina drag, i vit klänning och hatt av genombruten spets efter europeiskt mode, i bjärt kontrast till hans fes. Så var det Enver, småväxt men längre tack vare högklackade stövlar. Högdragen blick och smala fingrar som tvinnar mustaschspetsen, en man som är stolt över sina gradbeteckningar som armékommandant. De hänger i klasar över axlarna och det trånga bröstet i ett försök att dölja hans blygsamma ursprung som son till en mor som fått försörja honom i ett av Imperiets mest föraktade yrken, nämligen liktvätterskans. På ett av fotona smyger han härsklystet och ändå blygt en smal arm kring hustrun Nadjes smärta midja, hon som var prinsessa från sultanens harem och därmed sultandotter. På ett annat foto står

liktvätterskans son, sultanens svärson, med strama anletsdrag mellan porträtt av sina idoler Napoleon och Fredrik den store och försöker se stursk ut. Djemal Pasha i sin tur var en sorts Lepidus i detta krigiska triumvirat. Utan sina epåletter som marinminister hade han kunnat passera helt obemärkt, fast han strävade efter att mäta sig med Talaats brutalitet och Envers högmod. Så är det bilderna av doktor Nazim och Behaeddin Shakir, partiideologerna i Enhet och framsteg, de som kom på idén att frige brottslingar ur fängelserna och organisera dem i väpnade enheter som skulle övervaka armeniernas dödsmarscher och slakta dem i ett givet skede. Hur vackra, fylliga och svarthåriga deras hustrur var vet vi inte, för de syns inte riktigt på de enda bilder som finns bevarade från deras yngre dagar. Där har de nämligen slöjor för ansiktet och står och begråter sina män som ligger i öppna kistor efter den rättsliga undersökningen. Och de övriga, Djemal Azmi, prefekt i Trabzon, Behbud Khan Javanshir... Armen Garo visade fram fotona av Talaat och Enver och deras hustrur och spände ögonen i var och en: Solomon Tehlirian, Aram Jerkanian, Arsjavir Sjiraghian, Hratj Papazian och Misak Torlakian.

– Ni dödar inte kvinnorna, sa han igen. Och inte deras barn.

För oss har det ingen betydelse när detta möte ägde rum.

Viskningarnas bok är ingen historiebok utan en bok om medvetandetillstånd. Därför blir den genomskinlig och sidorna i den genomsynliga. Visserligen förekommer många exakta uppgifter till och med om dag, tidpunkt och plats. Pennan löper alltför snabbt, men ibland bestämmer den sig för att dröja och vänta in mig och läsaren, och då beskriver den måhända fler detaljer än nödvändigt. Varje ytterligare ord förklarar, men förminskar kanske också just därför.

Även om jag skulle stryka alla årtal och alla uppgifter om datum, skulle Viskningarnas bok alltså ha kvar all innebörd. Sådant har människor överallt råkat ut för i alla tider. I själva verket är och förblir boken djupast sett densamma i alla tider, som en Bachkoral, en trång port som människor tar sig igenom hukande eller hopträngda.

– Först och främst tog de livet av vår poet, sa Sjavarsj Misakian.

Tidningsredaktionen hade som genom ett under klarat sig undan förödelsen. För övrigt ansåg alla armenier i huvudstaden återkallandet av deportationsbeslutet som ett mirakel. Det skedde efter det att blodbadet inletts den tjugofjärde april 1915, när hundratals intellektuella greps och i de flesta fall dödades. Huvudstadsarmenierna skulle gå samma öde till mötes som armenierna i andra städer då de fördrevs från sina hem och bestals på allt de ägde, men drabbas ännu hårdare än de i Van, Sivas eller Adana. Om de inte hade slaktats av de väpnade förbrytarbanden eller av nomadhorder, skulle de nämligen ha tvingats gå i konvojer över hela den anatoliska högslätten mot Syrien och svultit eller frusit ihjäl i improviserade tält i den öken där dagens hetta och nattens frost delade offren lika mellan sig.

Armeniska revolutionsfederationens huvudorgan, då kallat Azadamard, förbjöds i april 1915 men utkom tre år senare under det nya namnet Djagadamard som anknöt till det gamla. Den tidigare chefredaktören Sjavarsj Misakian återkom på samma post. Nu satt han i ett hörn och tillhörde inte specialstyrkan, men hade en för Armen Garo och Sjahan Natali nödvändig auktoritet. Den satt inte i hans hållning – vänster axel sluttade och han höll huvudet snett – utan i själva bristen på högdragenhet. Hans ofärdighet imponerade på de andra, eftersom den påminde om den ståndaktighet varmed han hade utstått tortyren i militärfängelset. Där hade han placerats i mars 1916 och några månader senare slitit sig ur torterarnas klor genom att kasta sig ner på gården från tredje våningen. Han överlevde sina svåra skador och befriades den tjugosjunde november 1918, då allierade trupper intog huvudstaden, men hans lemlästade kropp hade tagit världens orättfärdighet på sig och minde alla om att han var frälst från all dödsskräck.

Deras fiender visste att för att kunna förrinta dem som folk, måste de omgående döda deras främste poet. För ett förtryckt och hotat folk blir Poeten ledaren. Daniel Varujan greps tillsammans med övriga intellektuella den tjugofjärde april 1915. Han bands vid ett träd, stenades till döds och

lämnades kvar i djurens och de onda andarnas våld. Enligt vissa legender är han i livet. Under branden i Smyrna ska somliga för ett ögonblick ha sett hans ansikte i brinnande speglar. Det enda som går att verifiera i dessa legender om hans uppståndelse är att man vet var han utstod sitt lidande, bunden vid trädstammen, det vill säga vid ett levande kors, men inte var han kan ha fått sin grav. Och eftersom vi har bevis för hans död och till och med vet namnet på hans bödel – Oguz Bey, kommandanten i Çankırı – men saknar uppgifter om hans grav, kan tanken på hans uppståndelse vara förledande.

Somliga av dem som greps den tjugofjärde april, såsom de båda parlamentsledamöterna Krikor Zohrab, deputerad för Konstantinopel, och Vartkes Seringulian, deputerad för Erzurum, kom så långt som till de syriska öknarna, till Urfa och sedan Aleppo. Om dem berättar tyske konsuln i Aleppo, Rössler, i ett brev till Tysklands ambassadör von Wangenheim: "Herrarna Zohrab och Vartkes befinner sig i Aleppo och ingår i en konvoj med destination Diyarbakir. För dem betyder detta en säker död: Zohrab är hjärtsjuk och Vartkes hustru har just fött barn." Om brotten som begicks när mina farföräldrar och morföräldrar var barn har jag fått reda på en hel del, inte främst genom de överlevandes vittnesbörd utan genom mördarnas självberöm. Hur flagrant är inte skillnaden mellan skammen hos dem som dör och självförhävelsen hos dem som dödar... På så sätt har det blivit känt att de höggs ner med bajonett, att Vartkes skulle sprängdes itu av kulor och Zohrabs krossades med stenar. Kropparna stympades och lämnades kvar på platsen. Den som hade försökt sig på att begrava offren under den här tiden skulle ha funnit att kvarlevorna var oigenkännliga.

Men livet går vidare. Platsen där Daniel Varujan mördades heter Tuna. Innan han fördes bort från de andra sa han: "Ta hand om min lille nyfödde son. Döp honom till Varujan."

– Vi ska hämnas både honom och de andra, sa Armen Garo och såg stint på Sjavarsj Misakian. Och just därför rör ni varken deras kvinnor eller deras barn. Vi är varken likskändare eller kvinnomördare.

De befann sig i den första kretsen.

– Armen har rätt, sa Sjavorsj Misakian. Följ general Dros exempel.

Vid den här tiden var Dro ännu inte general. Han var bara tjuugoett år gammal i februari 1905 när de tre dygn långa massakrerna inleddes i Baku. Flera tusen armenier mördades av tatarer. Och furst Nakasjidze som var tsarens guvernör vidtog inga skyddsåtgärder, trots varningar och sedan förtvivlade rop på hjälp från den armeniska befolkningen. I stället försåg han angriparna med vapen. Centralkommittén i Armeniska revolutionsfederationen meddelade då general Nakasjidze att partiet hade dömt honom till döden. Den unge Drastamat Kanayan, som vi redan känner under namnet general Dro, utsågs till att verkställa domen.

På utsatt dag stod Dro och väntade på guvernören och hans följe på en smal gata där den beridna kazakiska vaktstyrkan inte skulle få plats att omge hans kalesch på alla sidor. Bomben låg i hans axelremsväska under några vindruvsklasar. Men när Dro fick se att guvernören hade sin fru med sig började han tveka. Till sist avstod han och nöjde sig med att se dem passera förbi. Han väntade tills mörkret föll. Vaktstyrkan och kaleschen kom tillbaka, och guvernör var ensam i den. När den hade kommit i jämnhöjd med Dro kastade han in väskan i vagnen och lade benen på ryggen. Det blev en fruktansvärd explosion. Nakasjidze och flertalet i vaktstyrkan sprängdes i luften. I skydd av den panik som utbröt lyckades Dro försvinna, och samma natt fördes han av några kamrater över gränsen till Turkiet. Där stannade han i nio år, fram till krigsutbrottet.

– Men då kunde Dro inte föreställa sig vad som var under uppsegling, sa Arsjavir Sjiraghian.

Det hade ingen kunnat. De armeniska ledarna hade stött ungturkarnas maktövertagande och räknat med att de skulle sätta stopp för Abdülhamids blodiga grymheter. Vartkes, blivande deputerad för Erzurum, hade under kontrarevolutionen hållit Halil Bey gömd i sin bostad – samme man som senare skulle komma att beordra mordet på honom. Och om Dro ansåg att en kvinna inte skulle behöva sona sin mans synder, var det en grym ironi att Stalin trettio år senare bestämde att Dros hustru och en av hans söner

skulle straffas för makens dåd.

– I Trabzon, sa Misak Torlakian, har några hundra kvinnor, barn och gamla som inte kunde gå, drivits ombord på flottor och förts ut till havs. Kvinnorna gladde sig i sin olycka åt att man sagt dem att de åtminstone skulle slippa ännu en ansträngande marsch. Men dagen därpå var flottorna tillbaka vid stranden tomma. Människorna hade dränkts. Samma sak hade utspelats i Unie, Ordu, Tripoli, Kerasonda och Rize. Från min by Djushana kom inte en enda kvinna fram med konvojerna till Meskene, Rakka, Ras ul-Ain och Deir es-Zor. Det betyder att allihop dog på vägen – av svält, kulor eller knivhugg.

– I provinsen Kharput, sa Solomon Tehlirian, mördades alla ledade armenier i juni, och sen fördes alla män bort från städer och byar. I dödsmarscherna gick bara kvinnor, barn och gamla. I Arapgir sattes kvinnor ut i båtar i floden och dränktes. De armeniska barnen på tyska barnhemmet dränktes i den närbelägna sjön. Kvinnorna från Mesne som drivits i väg mot Urfa mördades på vägen, och kropparna slängdes i floden. Vid vägkanten eller i ravinerna längs vägen mellan Sivas och Kharput på östra Euftratstranden låg stympade, massakrerade kvinnolik i månader. De var så många att de inte kunde begravas. Deras skelett kunde beskådas ännu vid halvårsskiftet 1916. Av närmare tvåhundra tusen själar som drevs i väg på dödsmarscher kom bara en tiondel fram till Ras ul-Ain och Deir es-Zor.

– De kvinnor som först kom fram till Meskene, Rakka och Deir es-Zor var liken som kom flytande i Euftrat. Hela juli månad 1915 var floden full av uppsvällda kadaver, huvuden, händer och fötter om vartannat. Vattnet var rödaktigt, det såg ut som dödens egen blodiga födelse.

Kretsen av vittnen vidgades.

– Närvaron av lik i Euftrat består, skriver konsul Rössler i Aleppo. Alla liken är hopbundna på samma vis, två och två, rygg mot rygg. Detta visar att det inte rör sig om slumpvisa dråp, utan om en övergripande utrotningsplan som myndigheterna har iscensatt. Kadavren driver nedströms i allt större antal. I synnerhet kvinnor och barn.

– Över sex hundra armenier, skriver tyske vice-konsuln Holstein i Mosul, främst kvinnor och barn från Diyarbakir, har dödats under transporten på floden Tigris. I går anlände flottarna tomma till Mosul. Sedan ett antal dagar tillbaka ligger människolik och kroppsdelar och flyter i floden. Fler konvojer är på väg och troligen väntar samma öde dem.

– Med början i maj, skriver förre franske konsuln Guys, drar tusentals människor i konvojer genom Aleppo. Efter ett par tre dygns uppehåll på särskilt inrättade platser får dessa olyckliga människor, till större delen kvinnor och barn, order om att marschera vidare mot Idlib, Mina, Rakka, Deir es-Zor, Ras ul-Ain, ute i Mesopotamiens öknar, platser som enligt allas övertygelse är förutbestämda att bli deras grav.

– Tusentals halvnakna änkor i eländigt tillstånd, utan en enda vuxen man till beskydd, är på väg till Aleppo, skriver amerikanske konsuln Jackson i Aleppo. Det är armeniskor från provinsen Van. Denna konvoj består, liksom de andra tio tjugo grupperna som passerat, av fem hundra till tre tusen personer som har med sig barn i obeskrivligt dålig kondition.

Och Rössler igen:

– Beträffande armenierna i Kharput har jag fått rapporter från en by söder om staden. Där skildes männen från kvinnorna, lemlästades och lämnades kvar längs den väg där kvinnorna tvingades gå.

– Man skulle kunna tro, sa Aram Andonian som hade samlat in vittnesmål från överlevande, att de flera hundra barnen på barnhemmet i Deir es-Zor aldrig hade funnits.

Först mot slutet, vid vägs ände, trodde myndigheterna att de hade funnit lösningen på det dittills olösta problemet hur man skulle ta livet av folk utan att behöva lämna kvar liken. Inte så att det på något vis fick dem att känna skuld, utan därför att de hundratusentals stympade, svartnande liken hade blivit en olägenhet. De flöt ute i vattnet eller låg nere i klyftor och, alldeles frånsett sin beklämmande och skräckinjagande inverkan på dem som kom i konvojerna, hindrade de framkomligheten på vägar och järnvägar. Stanken av död gjorde luften gul och tjock, och araberna protesterade mot att flodvattnet inte längre kunde användas till dricksvatten

utan förde med sig smittämnen. Som bot mot alla dessa missförhållanden måste massmordet på barnen i Deir es-Zor ha varit det perfekta brottet.

Föräldralösa barn från flyktingläger i Meskene och andra platser samlades ihop och fördes genom öknen mot Deir es-Zor. Man får föreställa sig en konvoj med hundratals vanställda trasklädda barfota barn som snubblade fram genom ökenhetta och köld. Deras skuldror var höljda i blödande sår som myllrade av mask. De drevs framåt av ryttare som slog dem med piskor och käppar. Döda eller döende kastades i kärror som åtföljde konvojen. Platsen dit de nådde fram heter Abuhahar. Tre hundra barn kunde då fortfarande stå på benen, de övriga, som var fler, kom i kärror. Vid öknen slut där bergen tog vid hejdades konvojen av soldater och kärrorna lastades ur. Soldaterna slog en ring kring platsen och inväntade kvällningen. Och så fort det mörknade kom ökenfåglarna, ditlockade av blodlukten, av de andra fåglarna och snart nog av kraxandet och hackandet då kött slets från ben. Öknens örnar, gamar och korpar slog ner på kropparna som var värnlösa även om de var vid liv. Särskilt siktade fåglarna in sig på ögon, kinder och läppar som var mer lockande ju spädare kropparna var. Under två dygns tid kom fåglarna i flock efter flock och slog sig ner på den kala slätten vid bergets fot, och barnen var utlämnade åt näbbar och svarta stålklor. Händelserna relaterades av arabiska nomader som förfasat sig över det hela. Den som fört befälet över soldaterna, en korpral Rahmeddin, befordrades däremot och blev oväntat snabbt kommandant för gendarmeriet i Rakka.

Övriga föräldralösa barn befann sig sjuka och svältande på barnhemmet i Deir es-Zor, där de en iskall decemberdag lastades ombord på kärror. De döende kastades i Euftrat som var strid den tiden på året och snabbt slöt sig om de skinntorra kropparna. Om konvojens befälhavare vet vi att han hette Abdullah men tyckte om att kalla sig Abdullah Pasha. Efter en tolv timmar lång ökenfärd då barnen varken fick föda eller vatten, kom han på tre olika sätt att ta livet av dem. Men eftersom han spårade en viss tvekan i soldaternas ögon högg han tag i en liten pojke på två år och höll upp honom. "Till och med den här parveln måste dödas utan förbarmande,

precis som alla ni ser i den här åldern. Annars kommer det en dag då han reser sig och börjar leta efter dem som dödade föräldrarna hans för att hämnas. Han är son av en hynda och kommer en dag efter oss och dödar oss!" Så svingade han barnet runt över huvudet några gånger och slungade honom sedan ursinnigt mot en sten och upprepade detta tills barnets jämmer upphörde.

En del av kärrorna ställdes upp intill varandra och soldaterna lastade i så många barn som fick plats. I mitten placerades en kärra med sprängmedel. Bara träflisor återstod när den hade detonerat. De som nu inte orkade gå lades på marken, ovanpå spred man hö indränkt med bensin och tände sedan eld. Resten av barnen som inte fick plats i kärrorna föstes in i grottor som täpptes igen med pinnar och gräs som sedan antändes. Barnen kvävdes och deras förbrända kroppar fick ligga kvar längst in i grottorna.

Men inte ens det mest fulländade brott kan någonsin vara helt perfekt. En liten flicka vid namn Ana hade krupit in i en skreva inne i grottan som hade en öppning och släppte in luft. Hon överlevde, och när bränderna ett dygn senare hade slocknat smög hon ut. Efter att ha irrat omkring i veckor kom hon fram till Urfa där hon fann några armeniska flyktingar och berättade för dem om barnamorden.

Från den tredje kretsen hörs marinminister Djemal Pashas röst. Han är bestört över att så många lik ligger och flyter i Euftrat. Och dessutom indignerad över att konvojernas rutter kan störa tågtrafiken. Vid det här laget har de turkiska myndigheterna förstått att systemet för utrotning av armenierna visserligen är perfekt uttänkt men likafullt har en defekt, nämligen att offren finns kvar. Det är en brist som prefekten i Diyarbakir, Mehmet Reshid, med alla medel försöker avhjälpa:

– Euftrat har ytterst lite med vår provins att göra. Kadavren som flyter omkring härrör troligen från provinserna Erzurum och Kharput. De som dör här placeras i grottor eller, vilket händer allt som oftast, bestänks med bensin och bränns upp. Mycket sällan finns det plats nog att gräva ner dem.

Vi återvänder till den första kretsen.

– Ni har inte sett platserna där konvojerna löpte samman, sa Hratj Papazian, eller snarare resterna av dem. Deir es-Zor. Tusentals tält av trasor. Nakna kvinnor och barn, till den grad utmärklade att magarna inte längre kunde ta emot föda. Döende och döda kastades i samma kärror för att bespara grävarens arbete. Om nätterna drog de som fortfarande var i livet över sig de döda för att få lite värme. För mödrarna var det bästa som kunde hända att det dök upp någon beduin som kunde ta deras barn bort från denna jättegrav. Dysenterin gjorde det omöjligt att andas. Hundarna gick och böckade i inälvorna på döda. Enbart under oktober månad 1915 drevs över fyrtio tusen kvinnor av soldater genom Ras ul-Ain utan att ha en enda karl med makt och myndighet med sig. Ett korståg av pinade kvinnor. Längs järnvägen låg överallt uppsprättade kvarlevor efter våldtagna kvinnor.

– Av Osmanska rikets en miljon åttahundra femtio tusen armenier, skriver pastor Johannes Lepsius, deporterades cirka en miljon fyrahundra tusen. Av de återstående fyrahundra femtio tusen undantogs omkring tvåhundra tusen från deportation, särskilt de som bodde i Konstantinopel, Smyrna och Aleppo. De ryska truppernas inmarsch räddade livet på de övriga tvåhundra femtio tusen som flydde till ryska Armenien och i många fall ändå dog i tyfus eller av svält. De andra överlevde men hade för alltid förlorat sina hemtrakter. Av de närmare en och en halv miljon armenier som deporterades nådde bara tio procent fram till Deir es-Zor, konvojernas slutdestination. I augusti 1916 hade de sänts i väg mot Mosul men skulle komma att duka under i öknen, uppslukade av sanden eller hopträngda i grottor där döda såväl som döende innebrändes.

De teg. Kretsarna slöt sig tätare runt Armen Garo. Han såg på Sjahhan Natali, på Sjavarsj Misakian och sedan i tur och ordning på de andra. Han tog fotona och räckte fram dem till männen i den första kretsen, allt efter vars och ens uppdrag.

– Och ändå, döda inte kvinnor och barn, sa han trött.

För min barndoms armeniska gamlingar var det en slump på vilken plats de bodde. För somliga var det också en slump i vilken tid de levde, den var bara så svår att överlista. Och just därför gick det till sist så att tiden förvandlade var och en av dem till en slump. Den kikade fram på sidorna i fotoalbumen och stack ut huvudet ur gamla kläder eller i armhålor.

Eftersom platsen bara var en konvention som kunde göras till en abstraktion när omständigheterna inte var för aggressiva, var gamlingarna fascinerade av stora ytor. De talade som om de kunde befinna sig på många platser samtidigt. Det hjälpte dem troligen att överleva när det verkade som svårast, men hjälpte dem också att dö när allt var förlorat.

Mina farföräldrar och morföräldrar hade ändå olika inställning i det här avseendet. Morfar Setrak verkade aldrig ha tråkigt. Han hade med egna ögon sett sin storebror Harutiun huggas ner med sabel, och själv flytt för livet. En annan människa hade dött för hans skull, och det innebar på sätt och vis att hans eget liv inte var hans eller bara till hälften hans, ett sorts liv till låns. Brodern hade dött för att han skulle få leva, och då återgäldade han det genom att i sin tur leva för andra. Han levde för döttrarna, min mor Elisabeta och Maro som fått namn efter hans syster, hon som fick sin grav i Eufrats vatten. Han levde för att få skänka gåvor till fattiga barn, att få bekosta bröllopskostym åt lärlingar som skulle gifta sig, att få ge kläder till de nakna och mat till de hungrande. Han skänkte mat åt armeniska krigsfångar ur Röda armén som var förbjudna att arbeta när Antonescu satt vi makten. Han örfilades upp under legionärernas regeringstid, under förevändningen att han var jude, och bara korset han bar om halsen räddade honom från något ännu värre. Han örfilades upp efter kommunisternas maktillräde under förevändningen att han var legionär, och den gången var inte korset om halsen till någon nytta, utan tvärtom. Men, som Predikaren säger, sänd ditt bröd över vattnet, en dag får du det åter, och en av fångarna som han hade förbarmat sig över dök upp igen som officer i Röda armén. Därför blev rodnaden efter örfilarna och konfiskeringen av butikerna det enda onda som drabbade honom. Kommunisterna lät honom ändå behålla ett av husen och var toleranta nog att inte kasta honom i fängelse som den utsugare han var. Att det inte kunde bevisas vem han skulle ha sugit ut var

en annan historia, men kommunisterna lät sig inte besväras av sådana spetsfundigheter. För dem räckte det med att mormor gick i päls, att de hade piano hemma, att de besökte kurorten Olănești om sommaren och till råga på allt att morfar ordnade söndagsunderhållning på uteservering. Han hade blivit nattvakt på läroverket Bröderna Buzești i Craiova och därmed fått gott om tid att meditera över allt detta under vaknätterna. Liksom när han 1942 fick reda på att han och hela hans familj på order av marskalk Antonescu skulle sättas i interneringslägret i Târgu-Jiu tillsammans med andra statslösa nansenianer. Ordern återkallades och mormor packade upp sina och döttrarnas tjocka kläder och yllestrumpor igen, men morfars lade hon i en träväska eftersom han knappt hade undgått att bli internerad förrän han blev inkallad till militärtjänstgöring. Det var på våren 1944 som han tog farväl av familjen och avreste till Bukarest, där han och övriga rekryter i nanseniankompaniet inledde sin militära bana som kom att vara i precis tre dygn. Hur köpmansmaneren rymdes i soldatkängor och stramande rockkragar förtäljer inte historien. Kompaniet var förlagt i kasernerna vid Norra stationen och ägnade två dagar åt exercis. Den tredje dagen fick de visa vad de dög till när stationen mitt emot bombades. Förlägningen var i upplösning, de tappra rekryterna sprang om varandra och hade hellre idkat handel med sin soldatutrustning än använt den i krig, så de statslösas rumänska kompani upplöstes av sig självt, och när armenierna upptäckte att inget befäl var kvar och gav order om uppställning dröp de av.

Så kom det sig att morfar Setrak inom loppet av några få år genomlevde vitt skilda förhållanden. Han blev i tur och ordning rik och utfattig, örfilad som förment jude, internerad, enrollerad och demobiliserad, återigen örfilad som förment borgare och därefter proletariserad. Han hade goda skäl att betrakta tillvaron som obegriplig. Och den som trodde att tillvaron var något annat än obegriplig fattade ingenting, som han såg det. Som belägg för tillvaros absurditet lade han fram det säkraste bevis han hade att tillgå, nämligen exemplet med hans egen död. Först lät han sig köras på av en bil på väg från Gamla torget förbi Purcicarfontänen, sedan stod han på huvudet ner från taket på sitt hus på Barațișgatan fyra när han

skulle laga hänggrännorna. Först den tredje gången lyckades han, och det var när han frös ihjäl vintern 1985. Kommunisterna sparade nämligen på gasen och stängde därför av den om dagarna, och för att besparingarna skulle bli så stora som möjligt gjordes det just när kölden var som strängast.

För en människa som så många gånger slunkit förbi döden som genom glipan i fodersömmen, kunde ingenting gärna te sig mer absurt än att dö därför att den kommunistiska staten sparade på gasen, och därför avsomnade morfar med frid kring anletsdragen. Han begravdes på katolska kyrkogården i Craiova, inte för att han hade varit katolik utan för att saker och ting skulle förbli obegripliga.

Farfar Garabet däremot menade att allting i tillvaron har en mening. Till skillnad från morfar som varit barnhemsbarn och lärling under de år som vanligen ägnas åt skolgång, gick farfar i början av förra seklet på jordbruksläroverk i Konstantinopel, vilket på den tiden inte var fy skam. Han kunde mycket, var påhittig och flitig, och skulle till farmors förtvivlan aldrig i livet ha bytt vetenskapen mot affärerna. Följden blev att han som köpman alltid var pank, medan morfar för sin del tjänade pengar på kaffe, oliver, kakao och russin. Eller rättare sagt skulle ha varit pank om det inte hade varit för hans svåger Sahag Sjeitanian. Men att ständigt vara pank var inte hans enda talang. Han var kantor i kyrkan, violinist, notläsare, motorcyklist, kalligraf, fotograf, målare, musiklärare och armenisklärare, porträttör, brodör och tillfällighetsspelman – nästan allt som inte inbringar några pengar. På det hela taget gick det i världens ögon jämnt upp för min släkt: morfar samlade pengar på hög och farfar spenderade. Men kommunismen jämnade ut det hela: morfar fick inte fortsätta tjäna pengar och farfar fick inget att spendera.

Men eftersom det världsliga, sådant som kunde mätas i pengar, var betydelselöst för farfar medförde kommunisternas maktövertagande inte särskilt stora förändringar i hans liv. Armeniernas tillvaro i Focşani förändrades egentligen inte så mycket, om man ser till vad de sysslat med tidigare. Den som var urmakare fortsatte laga klockor, och den som var skomakare fortsatte laga skor. Den som hade handlat med kolonialvaror

fortsatte med det. Klockaren förblev klockare och läkaren läkare. Och prästen behöll förstås sutanen på i kyrkan. Men även om yrkena var desamma, led yrkesutövarna avbräck. Urmakarna hade dittills fått schweiziska ur att reparera, men nu fick de ryska. I stället för lackskor och högklackat med slejf fick skomakarna ta sig an kängor som halvsulades tills sulan var högre än tåhättan. Konfektyraffärerna fanns kvar men delikatesser som lokum, halva, tahin och leb-leb försvann från hyllorna, liksom kartongerna med Van Houten-kakao, kaffepåsarna, fruktarmeladen och mandeldragéerna. De lämnade plats för fettdrypande degklumpar, styva fyllda rån och snustorra småkakor med smulig glasyr. Det enda som hade bevarat en envis glimt av glansen från förr var kandissockret. Sedan fader Dagead hade fått hjälp av klockare Arsjag att lägga upp ärmarna på sutanen, kunde han gömma kyrkliga böcker och skatter i den gamla kryptan. Först flera år senare plockade han försiktigt fram dem en och en, och till sist det dyrbaraste av allt, silverfågeln från vars näbb man ner i dopvattnet droppade den heliga oljan som fyllts på vart sjunde år sedan den invigts av själve Gregorios Upplysaren år 301. Kyrkklockan blev något tystare och tankfullare. Arsjag klättrade upp i klocktornet inte så mycket för att dra i repet som för att få prata med klockan. Den svarade med tystnader av skilda djup, liksom orgeln genom vars pipor man inte spelar utan andas. Men syftet var också att kika ut genom torngluggen åt söder, som inte var större än att man kunde sticka ut en gevärspipa genom den, men stor nog för att Arsjag skulle kunna se till stans utkanter och märka om amerikanerna var i antågande. Amerikanerna dök aldrig upp i gluggen åt söder, men i gengäld fick han se när ryssarna kom norrifrån på vägen från Tecuci. Och när sydgluggen inte haft något att erbjuda på över tio år, var det återigen i nordgluggen han såg de ryska trupperna dra bort samma väg som de kommit. Denna gång hade han dock sällskap av andra medlemmar av församlingsrådet som fick kika ut i tur och ordning. Men nu var det för sent, de röda fanorna hade slagit rot och vapnet med hammaren och skäran satt i väggarna och hade inte kunnat tas bort från landets prydnadsgavlar med mindre de hade rivits helt och hållet.

Eller som Sahag Sjeitanian så väl uttryckte det efter att ha dröjt sig kvar vid titthålet längst av alla: "Vad som krävs för att vi ska bli fria är inte att de ger sig av och vi blir kvar, utan att vi ger oss av och de blir kvar." Det var en dimmig morgon efter en regnig natt. De ryska soldaterna försvann snabbt, marken sölade ner deras kängor och de lämnade inget damm efter sig.

Läkarna fortsatte alltså vara läkare, men precis som i alla krig där de tvingats begrava svältoffer och stupade om vartannat, darrhanta av tyfus och förgråtna efter alla dödsfall, orkade de inte med några födslar. Barnen föddes gamla i en uppochnedvänd värld där solen dalade i öster.

Farfar Garabet förhöll sig med samma distans till allt som skedde. Han ville förstå världen, och menade då att allt gick igen, och överlät åt förebilderna att leva i hans ställe. Hans förebild i lidandet var munken Komitas, som han på ålderns höst kom att likna alltmer, ja till den grad att jag hajade till första gången jag fick se Komitas dödsmask som är bevarad av mechitaristmunkar på San Lazzaro i Venedig. Och för farfar var Komitas måhända inte bara en sinnebild för lidandet utan också för vansinnet.

Farfar satt ofta blickstill och mumlade för sig själv. Vi visste inte vad han sa, farmor lät oss inte komma nära. Det är ett oskrivet blad i Viskningarnas bok. Andra gånger låste han in sig på sitt rum och sjöng. Han var baryton men rörde sig spänstigt upp i tenorregistret, precis som fallet var med Komitas som slog Vincent d'Indy, Camille Saint-Saëns och Claude Debussy med häpnad.

Komitas greps även han den tjugofjärde april 1915, liksom vännerna Daniel Varujan, Ruben Sevag och Siamanto. Han fick behålla sin arkimandritkåpa men bara kortvarigt huvan som är toppig och symboliserar berget Ararat. Den bärs av alla företrädare för armeniska kyrkan, alltifrån dess överhuvud, katolikos, till dess munkar. Huvan och slängkappan gav han till ett par av de nödlidande i samma konvoj som han. De fördes med lastbilar till en plats nära Çankırı. Komitas gick omkring bland människorna, försökte lindra lidandet så gott det gick och manade folk att

bevara tron. På nätterna satt han ensam och mumlade. Först trodde färdkamraterna att han bad, men det gjorde han inte. Han talade till någon, men om det var till Gud så var det i ovanliga ordalag för en munk. Det lät som förebråelser, en sorts omvända psaltarpsalmer. Så en dag fick han se en kvinna i födslovåndor, men innan han hann fram till henne hade en soldat mitt i värkarna sprättat upp hennes svällande mage med sin sabel. I det ögonblicket miste Komitas talförmågan, precis som Andrej Rubljov inför tatarernas grymheter fem sekler före honom. Han talade ytterligare en gång i livet. Omgivningen trodde först att det var någon sorts skämt, men sedan förstod man att Komitas hade mist förståndet. Han hejdade sig på vägen och sa till medvandrarerna i konvojen: "Ha inte så bråttom! Låt soldaterna gå förbi..." När sedan Daniel Varujan skulle avrättas, yttrade sig Komitas för sista gången. Men han talade inte utan sjöng. Först psaltarpsalmer, "Förlåt mig, Herre!", men med vass röst, som om han väntade sig att Gud skulle be människorna om förlåtelse, och sedan "Krunk – Tranan". När han hade sjungit färdigt brast han i skratt. Och skrattet hördes hela natten, rosslande och nervöst. Det lät som om man rev sönder ett gammalt skört tyg i många småbitar. Det var många som dödades då, Daniel Varujan och Siamanto var bara de första. Med arkimandriten Komitas visste inte Oguz Bey vad han skulle göra, och till sist skickade han honom tillbaka till Konstantinopel. Oguz Bey var inte sen att ta livet av människor som segnade ner av utmattning eller försökte fly, han dödade människor som bönade och bad, som grät eller förbannade – men han visste inte hur han skulle ta död på en som skrattade.

Och Komitas skrattade oavbrutet. Det var ett skratt som aldrig skådats, det tog på sig gråten hos de lidande men gäckade mördarna – ett skratt som visade att ingenting fanns kvar att döda hos Komitas.

Han hämtade sig aldrig. Vännerna skickade honom till ett sanatorium i Paris. När han dog tjugo år senare var skrattet och gråten försonade i hans anletsdrag. Ansiktet är rofyllt, liksom farfars var, som om döden vore en anhalt på vägen där man lutar sig över murkanten till en svalkande brunn och blickar ner.

Farfar sjöng "Tranan", sången om hemtrakterna, men brast inte i skratt efteråt utan teg. Jag vet vad han gjorde, eftersom spåren fanns kvar på tavelduken. Farfars skratt bestod av färger målade på måfå, trodde jag, med penseln, med fingret som han doppat i färgerna på paletten, eller, när skrattet inte stod att hejda, direkt med färgtuben på duken. Svart och brandgult dominerade, farfar valde dem noggrant, det var hans sätt att söka förstå sig själv. I sin strävan efter att förstå världen hade han en metodik för varje företeelse. Sig själv avkodade han till exempel med hjälp av färgerna. En människa har sin energiladdning. Energin betyder först och främst ljus. Ljuset är en kombination av färger. I spektrumet kan man utläsa från vilket avstånd det kommer, från vilken kropp det utgår, vilken tidpunkt på dagen det är. På samma sätt är det med människan. Man placerar henne framför en glaspjramid, betraktar henne och har sitt spektrum. Här är jag, sa farfar och synade tätt inpå sitt mångnerviga blad av målade färger. Han ville se inte bara linjernas färger och form utan också om penseldragen var släta eller skrovliga.

Dessa stunder tillhörde för övrigt de sällsynta då han var djupt involverad. Annars betraktade han tingen tålmodigt och ingående till och med när han åt. För att förstå sig på ätandets väsen tuggade han varje tugga trettiofyra gånger, ett helt nödvändigt antal gånger för att man å ena sidan skulle kunna förstå varje födoämnes smak och innebörd, och å andra sidan finfördela maten tillräckligt och värna magen. Strängt taget höll han samma distans till den distans med vilken han förhöll sig till allt. Att se på sig själv med samma nyfikenhet och objektivitet som när man skärskådar träden i trädgården eller kronologin i ett krig, och göra det från en ståndpunkt varifrån allt kan ses utifrån är också en sorts vanvett. Men som synes hade farfar sin lidandesförebild i munken Komitas inte för att ta efter honom utan för att ha honom för ögonen. Medan Komitas vanvett var ett inre vanvett, var farfars vanvett ett vanvett höjt över tingen.

Farfar ansåg att världen enbart existerar för att bli förstådd. När man blir så förutsägbar att man kan sig själv utantill som en dikt med början och slut och rentav rim, menade han, då är det dags att dra sin sista suck.

Om nu farfar på sin väg genom livet förstod, och morfar för sin del inte förstod, så var min gudfar Sahag Sjeitanian den som led. Och om den primära förståelsen för farfars del, det vill säga självförståelsen, härrörde från färgernas möte, och morfars oförståelse för sig själv härrörde från mötet med åtskilliga omgångar stryk, så härrörde Sahags självmedlidande från mötet med Yusuf.

Åtta

HISTORIEN OM YUSUF Viskningarnas bok rymmer inga uppiktade personer eftersom var och en har existerat i denna världen på sin plats, i sin tid och med sitt eget namn. En enda gestalt kan förefalla uppiktad därigenom att hans existens förvandlar Viskningarnas bok till en trappstegsverklighet som mångfaldigar sig själv, liksom två speglar gör när man placerar dem mitt emot varandra. Jag skriver ofta om berättaren i Viskningarnas bok. I min berättelse berättar berättaren om den. Och i denna nya bokberättelse uppträder åter berättaren som berättar. Han berättar om berättaren och hans berättelse. Om ordningen hade varit den omvända och jag hade kommit fram till den siste berättaren, han som inte är behäftad med svagheten att beskriva sig själv, och jag skulle komma från honom till mig, då skulle jag drömma drömmen, och sedan drömmen i drömmen och så vidare. Men nu när jag skriver om honom som skriver, och han i sin tur sitter och skriver böjd över sitt manuskript där också personen som benämns författaren finns, så befinner vi oss i ett stegvis nedstigande. Vi är de ryska trädockorna som gamle Musaiän hade med sig från Sibirien, vi blandar ihop årtalen och glömmer att hans son Arakel redan hunnit bli gammal nog att göra värnplikten.

Av alla dessa verkliga personer återfinns somliga med namn i historieböckerna, medan andra enbart figurerar i Viskningarnas bok. Den handlar visserligen mest om det förflutna men är ingen historiebok, för i historieböckerna talas det först och främst om segrarna. Nej, den är snarare en samling psaltarpsalmer, för den handlar mest om de besegrade. Och bland bokens gestalter finns en som inte har funnits, men trots det eller kanske just därför har han ett namn: han heter Yusuf. Denne Yusuf är blott och bart ett lånat namn och finns med i Viskningarnas bok uteslutande därför att han, trots att han inte ingår i boken, ändå är nyckeln till det mestsorgtyngda rummet i detta tillvarons gränsland. Ett rum med klösmärken på

kala väggar, uppbrutna golvplankor och gropigt jordgolv, så som det kan se ut vid gravar som grävts i hast och inte blivit ordentligt igenskottade. Och massgravarna är de som grävts i allra största hast.

De levande och de döda tillhör både himlen och jorden. Endast de döende är helt i dödens våld. Döden går omkring bland dem, är rentav ömsint och angelägen om att döendet inte ska gå över för fort. Döendet är det bästa döden vet. Det är en initiation till döden. Från Mamura till Deir es-Zor är det drygt trettio mil. Där gick ett helt folk genom de sju kretsarna, det vill säga initiationens väg mot döden. Och den som Sahag Sjeitanian mötte när han kom dit var Yusuf.

MAMURA. FÖRSTA KRETSEN Vägen gick rakt fram längs järnvägsspåret. Inträdet i första kretsen skedde till fots. De som gick var konvojerna av armenier som drivits samman från de mest skilda platser, från Smyrna, Izmit och Adrianopel i europeiska Anatolien, från provinserna i västra Anatolien och från Trabzon, Erzurum och Kharput. På avstånd såg de ut som pilgrimer där de gick tätt intill varandra med nedböjt huvud. Men pilgrimer drivs framåt av sin tro, inte av soldathästarnas mular eller pisksnärtar som återför eftersläntare till konvojen. Sahag Sjeitanian tillhörde en familj om fem personer, farmor, föräldrar, han själv och en lillasyster. Två äldre syskon hade man i hemlighet lyckats skicka till Konstantinopel. Hans mor Hermine var en spänstig kvinna. Hon orkade fortfarande gå, höll armarna om axlarna på barnen och gick mitt i konvojen för att de inte skulle hamna under hästarnas hovar. Och likaså för att förskona dem från anblicken av liken som korparna hackade i vid vägkanten. De hade lite pengar som fadern Rupen hade gömt under skjortan. De hade använt en del till att betala en sorts biljetter, eller snarast köpt stationschefens gunst i Izmit, och gått på tåget som gick via Eskişehir, Konya och Pozanti till Adana, och sedan halvvägs till Mamura där tåget hade stannat på order av armén som blockerade spåret. Att de tvingades av tåget och fick gå vidare under stora umbäranden på steniga stigar i gassande sol kom att bli deras räddning, eftersom boskapsvagnarna de hade

fösts ihop i var fullpackade, maten var på upphällningen och vatten hade ingen gett dem. De döda som blev kvar i vagnarna var de som just hade gett upp andan – alla som hade dött tidigare hade hivats ut på banvallen längs vägen.

Två gånger hade de haft tur. Först därför att de inte hade varit tvungna att gå till fots hundratals kilometer, sedan därför att de hade avhysts från tåget när alla var nära kvävningssdöden. Men de flesta hade inte haft denna möjlighet, särskilt inte folk i konvojerna från de västliga provinserna. De hade fått gå hela vägen, även om somliga förmögna hade kunnat skaffa sig kärror och mulor. Av närmare halvannan miljon deporterade människor dog en halv miljon innan de kom fram till den första kretsen, dukade under för utmattning, köld, svält, plundring och lemlästning. Härtill kommer de som trots allt kom fram, om än inte av egen kraft utan burna av flodvattnet i Eufrat och Tigris.

I september månad började nätterna bli kalla, utan att den stekande hettan om dagarna för den skull avtog. De drevs ut i ett vidsträckt område intill järnvägsstationen i Marmura. Så långt ögat såg hade människorna rest något som liknade tält av allt möjligt, filter, kläder, täcken. De flesta hölls bara uppe av fyra käppar och bestod av något urblekt tyg spänt över tre fyra kvadratmeter. Det dög som skydd mot sol och regn, men kunde inte på något vis hålla kylan borta. De hopträngda tälten var så många att Sahag inte kunde se var de tog slut. Man hade avsiktligt fört dem till stadens utkant på andra sidan järnvägsspåret för att lättare kunna övervaka att ingen tog sig in i staden på jakt efter bröd. Sahags familj hade en del kvar, och de åt det i hast och i smyg i skuggan under sitt skynke för att inte bli sedda av dem som fanns runt omkring.

Då och då närmade sig enstaka grupper järnvägsspåren men drevs tillbaka till lägret. Men så småningom slutade soldaterna hota dem och lät dem komma förbi. För nu var det folk som gick från tält till tält och hjälpte dem där inne att bära bort sina döda. Och för att inte de döda skulle lämnas helt ensamma lade man dem intill varandra, och sedan ovanpå varandra, när de blev så många att det inte gick längre. På så sätt byggde döden

staplar som kom att omge lägret som andra vaktorn. Djuren flämtade av hunger och av liklukten. Det var främst mulor som stod selade vid kärror eller lastade med tillhörigheter i packsadlar. Mulorna hade visat sig vara tåligast, hästarna hade dukat under, antingen av törst eller därför att de hade brutit hovlederna på bergsstigarna. Hundarna höll sig på avstånd, de anade samma hunger och hets i alla människors blickar, de inväntade tåligt mörkrets inbrott, liksom korplockarna.

De sov tätt intill varandra för att hålla värmen. Om dagarna klädde de av sig och bredde ut sina hoprullade kläder ovanför sig. De hade kommit överens med två nygifta från Konya om att de skulle dela kärra, och att männen skulle turas om att skjuta på för att mulan skulle orka dra. En kvinna erbjöd sig att sy ihop deras lakan för att de skulle klara sig bättre i blåsten. Hon var där med sin fästman. De skulle ha gift sig, men bröllopgästerna hade dött på vägen.

Sahags mor hade två kärl som hon samlade regnvatten i. När det tog slut fick de badda läpparna med trasor som de bredde ut nattetid för att de skulle fuktas av daggen.

När mängden av tält började breda ut sig för mycket och kom för nära järnvägsspåret, och liken blev så många att luften mättades av liklukt, red soldaterna chock in bland tälten och drev bort flera tusen människor. Tälten trampades ner av hästarna och människorna jagades med piskor ut i lägrets utkanter. När de inte lyckades samla ihop sitt pick och pack eller sitt tält tillräckligt snabbt, skyndade ryttarna på dem genom att sätta eld på de snustorra tygtaken.

I slutet av oktober var det deras tur. Till nästa anhalt var det ungefär fem timmars marsch för en man i sin fulla kraft, men dem tog det nära två dagar.

ISLAHIYE. ANDRA KRETSEN Vägen gick över Nurbergen och sedan ner mot Islahiye utefter en flod. Många var klädda i tunnslitna trasor som skänkte värme enbart tack vare ingrott damm och svett. De lät filten ligga kvar på mulan och gick själva insvepta i lakan hela vägen. De övergav

kärran som inte kunde ta sig fram på de smala stigarna, och männen tog så mycket packning de orkade på ryggen. När det blev lite varmare rev de ett lakan i remsor och band ihop sig med varandra, för att ingen skulle råka falla ner i ravinerna. Vägen var snygg och prydlig även efter det att konvojen hade passerat, för de som segnade ner och inte orkade fortsätta tvingades under hugg och slag med käppar ner i avgrunden. Den gamla hade fått rida på mulan, vilket hade hjälpt henne att hålla ut, till skillnad från många andra som utmattade föll omkull och dog eller halvdöda störtade sig ner och slog ihjäl sig mot klipporna. När konvojen kom ner på slät mark igen möttes de av en stor grupp beväpnade kurder. Som på given signal gjorde soldaterna på stället marsch och lät konvojen fortsätta utan eskort. Människorna stannade upp och såg med fasa hur de kurdiska ryttarna kom störtande emot dem fäktande med gevär och sablar. Bergsplatån där de befann sig var begränsad, bakom dem låg bergen, till höger och vänster om dem bar det brant utför, och framför dem var ryttarna. Det är en scen som vi känner igen från hundratals redogörelser. Konvojer som lämnades åt sitt öde, majoriteten var värnlösa kvinnor och barn som sprang åt alla håll på slätten för att försöka komma undan. Föga anade de att de om de lyckades komma bort från mängden undantagslöst blev lätta byten för ryttarna som våldtog och lemlästade, antingen de var fångar som frigetts och beväpnats just för detta ändamål eller de var kurder, tjetjener eller beduiner. De dök nästan aldrig upp av en slump, oftast var de underrättade om när konvojerna skulle komma och vilken väg de skulle ta. Soldaterna var instruerade att ge sig av och låta dem härja fritt. Ibland kom de bara för att plundra och ta med sig unga kvinnor, men för det mesta var det för att slå ihjäl alla och envar. Godtycket var totalt, man kunde bli dödad för att man hade pengar eller smycken på sig, eller också för att man ingenting hade. Det bästa var att krypa ihop på marken eller lägga sig raklång och låtsas vara död. Hade man turen att inte bli trampad av hästarna kanske man klarade sig till dess att ryttarna tröttnade på att jaga efter rymlingar, eller tills mörkret föll. Då gav de sig av under vilda tjut med kvinnor som kämpade för sina liv fastsurrade på hästryggen. Kvar på

bergslätten låg liken och de överlevande som skräckslagna segade sig upp.

Mannen som var förlovad med kvinnan de lärt känna blev också dödad. Han bar en halskedja som saknade värde men lyste i ögonen på en ryttare som fick begär till den och inte drog sig för att ta den genom att skära halsen av mannen. De blev tvungna att lämna kvar honom där i rovdjurens våld.

De släpade med sig sina sårade och kom först mot gryningen ut på slätten vid Islahiye. Vid ingången till lägret låg en hög med lik vid var sida, företrädesvis barn. De riggade upp sina tält. Maten var nästan slut. På morgonen drog soldater till häst in i lägret och kastade ut bröd här och var över tälten. Människorna störtade efter dem, slogs om dem och de flesta kom över ett stycke. Mot middagstid blev det lugnt i lägret och folk drog sig in under sina solskydd och vakade hos dem som låg döende.

Soldaterna höll sig undan eftersom de tunga liklukterna inte var sötaktiga utan fräna, vilket tydde på förekomst av dysenteri.

Lägerkommendanten kallade till sig armeniernas ledare och beordrade dem att samla ihop liken. Under dessa höstmånader kom svält och dysenteri att skörda över sextio tusen dödsoffer i Islahiyelägret. Därför befallde kommendanten att liken skulle lämnas liggande ett par tre dygn i utkanten av lägret innan de begravdes. När de låg där i blåsten torkade de nämligen och blev smalare och kom att ta mindre plats, och därmed kunde massgravarna rymma fler.

Sedan flyttade man tälten närmare varandra för att inte plundrare, främst beduiner från byarna runt omkring, skulle få plats att ta sig fram mellan dem. Själva var de inte rädda för att bli bestulna av varandra, för ingen deporterad stal pengar eller guld eftersom man inte kunde använda det till något. Och sådant som skulle ha varit begärligt att ta, mjöl, socker eller torkat kött, var för länge sedan slut. Mulorna fann grästuvor mellan tälten eller på banvallen. Människorna som slets sönder invärtes av dysenterin låg hopkrupna och väntade på döden. De andra satt bredvid och tuggade länge på smulorna från brödet som soldaterna kastat omkring sig när de galopperat igenom lägret.

Så inträffade något på en gång mirakulöst och förfärligt: det började snöa. Folk kom ut ur tälten med utsträckta händer, och än hade de så mycket liv i sig att snöflingorna smälte i handflatorna så de kunde slicka i sig vätan. När de sedan såg att snöfallet tätnade, väntade de tills snön hade lagt sig och började slicka i sig den på marken, precis som hundarna och mulorna gjorde. Sahag försåg sig mer än de andra, för han märkte att snötäcket lade sig som tjockast och låg kvar längst på de dödas ansikten som var kallare än marken.

Men med snön kom också en bitande kyla. Marken frös till och vecken i sängkläderna som tälten var hopkomna av blev vassa som knivar. Luften klarnade, myllret av allsköns varelser stillnade och utdunstningarna lade sig som dimma över marken. Människorna kröp ihop intill varandra, sökte sig till varandra i de rymligare tälten, och där någon hade lyckats tända en eld efter att ha några frusna pinnar, trängde många ihop sig, fast de bara kunde se den flämtande lågan på håll.

De som låg för döden var så avtärda och frusna att när man lyfte dem för att flytta dem mellan tälten, knäcktes armar och fotleder som torra kvistar.

När snön hade smält igen återupptogs formeringen av konvojer. Molnen hopades och regnen började. Vägarna blev idel lervälling. De fick linda avrivna lakansremсор om fötterna, för om de gick barfota fastnade de i sörjan och de andra orkade inte dra loss dem. Denna etapp varade i närmare en veckas tid i strilande regn som suddade ut alla konturer. Ingen kunde räkna de döda, för dimman låg tät och man såg bara sin egen blåaktiga andedräkt. Hos dem som fallit omkull och blivit liggande var kroppen uppblött och smetig som leran. De som kom efter trampade på dem, och kropparna blandades till en svart deg i vägsörjan. Och när de kom fram hade det ännu inte slutat regna.

BAB. TREDJE KRETSEN Lägret med svartnade tält bredde ut sig över ett smalt markområde på några kilometers avstånd från bebyggelsen. Avsikten var att de deporterade inte skulle få komma in i staden. Snösörjan hade

börjat smälta och bildat vattenpölar i den leriga terrängen.

De hade inte lyckats räkna hur många som hade dukat under och blivit kvar på vägen, eftersom de inte orkade hålla räkningen på dem som nu dog i själva lägret. Männen som var kvar delade upp sig i två grupper. Den ena bar ut de döda ur lägret och grävde massgravar. Här i den tredje kretsen var de döda tyngre att bära, eftersom de varit torra som fnöske när de dog med ben som var lätta av kylan och nu drog till sig väta och svällde. Då sprängdes också blodkärlen och liken blev röda som rått kött. Uppsvällda och likstela som de var tog de också mer plats, och gravarna måste grävas större i den kletiga marken.

Den andra gruppen män drog kors och tvärs över slätten ända fram till stadens avskrädesgropar och fattigkvarter på spaning efter något ätbart, vilket oftast var döda djur. De som fortfarande hade krafter kvar kastade sten efter korpar och jagade bort hundar som slog sina lovar kring lägret och efter nattens inbrott grävde upp de i hast igenskottade gravarna på jakt efter människokött som ännu inte ruttnat.

Och så utbröt tyfusepidemin. Den drabbade framför allt barnen. De fick röda fläckar på kinderna, fläckar som på grund av barnens bedrövliga tillstånd hastigt förvandlades till blödande sår där febersvett blandades med blodet. Sedan var de mödrarnas tur, eftersom de inte kunde låta bli att ta upp barnen och hålla dem i famnen i deras feberfrossa. Hade det inte varit för kylan skulle smittan ha spridit sig till samtliga. Men kylan gjorde samtidigt att alla som insjuknade var utan räddning. Av rädsla för sjukdomen höll sig soldaterna på avstånd och dristade sig bara undantagsvis in bland tälten och kastade ut ytterligare en del bröd i snösörjan, utan att stiga av hästarna. Ingen brydde sig om att stryka av smutsen från brödet. De lyckligt lottade som kom över ett stycke skyndade sig in och delade det med de andra i sitt tält, eller också kröp de ihop med huvudet mot bröstet och satte i sig brödet utan att tugga det, för att ingen skulle kasta sig över honom och ta det ifrån honom.

Utom sig av medlidande med sina döende barn vågade sig kvinnor då

och då fram till utkanterna av samhället för att tigga mat eller leta efter ett bättre tak till tältet och ett rent lakan. De jagades bort med stenar eller med hugg och slag av käppar, om de nu inte blev ihjälskjutna.

Kvinnan som de hade haft sällskap med blev sjuk. Hon blev sittande hopkurad, och de kunde inget göra mer än att svepa henne i vad sängkläder de nu hade kvar. En dag kom familjefadern Rupen Sjeitanian tillbaka med en korp som han hade dödat borta vid likhögarna där korparna höll till. Han hade en vild glimt i ögat och hade krusiga skägg-tussar på sina insjunkna kinder. Kläderna var idel trasor, och för att de inte skulle blåsa av honom hade han surrat dem kring kroppen med ett snöre från bröstet till midjan. I stället för skor hade han bundit trasor om fötterna med en brädlapp undertill. Han haltade och hasade sig fram och lyfte bara då och då på fötterna för att kliva över någonting. För att jaga behövde han inte springa och skulle inte haft krafter till det, liken behövde bara släpas, men när det gällde hundar och korpar hade de blivit så tunga av all föda som lägret erbjöd i sådant överflöd, att man bara behövde träffa dem med en välriktad sten och sedan krossa skallen på dem med samma sten. Eller också snabbt vrida nacken av dem. Det var också vad Rupen Sjeitanian hade gjort – korphuvudet hängde i en onaturlig vinkel. När Hermine fick se honom så, slog hon armarna om barnen och viskade förfärat: "Ur es, Asdvadz? Herre, var är du?" "Gud ligger för döden, kvinna", sa mannen. "Se bara, hans änglar är redan döda." Och så kastade han den svarta fågeln på marken i tältet.

Med stor möda lyckades de göra upp en flämtande eld av fuktiga stickor och strån, och halstra fågeln när de hade plockat den. Men det var inte till någon hjälp för den sjuka kvinnan vars hoptorkade mage inte kunde ta emot någonting. Den enda tugga hon lyckades få ner kräktes hon genast upp igen, och sedan upphörde inte kramperna utan hon kvävdes och dog nästan med detsamma. "Det är den svarta ängels tecken", mumlade Hermine. "Det är ett annat, ett ännu ohyggligare tecken om Gud dödar till och med de svarta änglarna", sa Rupen. Han lyfte blicken mot den blygrå himlen, den sörjiga marken, duggregnet och röken som omvärvde lägret.

Allt svepte himmel och jord i ett rovgirigt, dödsbringande töcken. De lade den döda framstupa som en klövjebörda över mulan, och Rupen ledde den ut i lägrets utkant där liken låg och svällde, dallrande och stadda i upplösning. Men dessförinnan hade de klätt av den döda och delat kläderna mellan Sahags lillasyster för att hon inte skulle frysa, och den unga frun från Konya för att hon skulle skyla sig helt och slippa bli antastad av beduinerna.

Stadsborna fredade sig mot de deporterade som ändå höll sig undan. De jagade bort dem som hundar med alla tänkbara tillhyggen och skrek: "Ermeni! Ermeni!" för att andra skulle komma och kasta ännu mera sten på varelserna som kom vacklande med utbredda armar. Men hur mycket de än fredade sig spred sig tyfusen också i staden. Då samlade araberna ihop sina krigare och gick till anfall mot lägret. De galopperade rakt in och dödade folk med svärd eller skjutvapen, jagade ut andra med svärd eller påkar och satte eld på tält. Precis som tidigare stod soldaterna passiva och tog gärna emot den hjälp de fick av krigarhorderna, dysenterin och tyfusen. Massakern varade hela dagen och krigarna sa att de skulle komma tillbaka dagen därpå, om de deporterade fortfarande var kvar och inte hade satt sig i rörelse och dragit sina färde.

Och befolkningens missnöje ledde till att konvojerna åter bröt, trots att lägret vid Bab enligt instruktionerna skulle hållas isolerat till dess att våren kom. Det var den femte februari, även om ingen så noga visste vilken dag det var, eftersom ingenting skilde den ena dagen från den andra, ingen gudstjänst på söndagen, man hade bara på känn hur årstiderna passerade. Det enda man höll något så när räkning på var antalet döda, som de turkiska soldaterna prickade av genom att göra att bajonetthugg i närmaste stolpe vid respektive plats där liken staplades. Men även den räkningen blev osäker när tyfusens härjningar gjorde att man måste forsla de döda på vagnar raka vägen till massgravarna.

Av nätternas längd hade de försökt sluta sig till hur långt det var till jul, men eftersom himlen alltid var mulen och grå verkade nätterna längre än de var. Och på nätterna blev de döda fler, eftersom de som var döende

gav upp andan då. Men nu när de första konvojerna skulle bli tvungna att bryta upp och dra vidare från Bab följande morgon, och ingen visste hur många som skulle komma fram, bestämde den lilla skaran präster – som bara skilde sig från de andra männen genom sitt något längre skägg – att natten före uppbrottet skulle vara julafton.

De som hade någon ljusstump kvar tände den. Hermine sa: "Låt ljuset synas." De lät ljuset brinna ner, doppade fingrarna i det varma vaxet och strök ut det i handflatorna. Egentligen borde de ha sparat en stump till påsknatten också. "Vid det laget", sa Rupen och band om sina fötter, "är vi döda allihop."

MESKENE. FJÄRDE KRETSEN Konvojerna blev tvungna att undvika den tämligen framkomliga vägen via Aleppo och Sebil och ta sig fram genom mera otillgängliga trakter kring Tefrice och Lale. Skälet var att de inte fick ta vägen om Aleppo där risken för smitta återigen skulle bli överhängande då lokalbefolkningens fientlighet växte, och dessutom hade Djemal Pasha gett uttryckliga order om att konvojerna inte fick komma nära järnvägen. En man med makt och myndighet hade kunnat ta sig från Bab till Meskene på två dygn, om man nu får anta att vederbörande hade fått sova ut i karavanserajerna i Lale, hade kunnat äta sig mätt och haft tillgång till vattensäckar burna av mulor. Konvojerna som bröt upp från Bab behövde minst tio dygn för att avverka samma sträcka, och vissa nådde inte fram förrän efter två veckor.

När de lämnade Bab började det snöa. Eftersom de inte höll sig till stora vägen mot Aleppo och hela slätten dessutom blev snötäckt, förlorade de ofta orienteringen. Efter visst parlamentering motade soldaterna undan dem med hästarna och styrde dem tillbaka på rätt väg. Att de gick fel var heller inte att förundras över, eftersom människorna, till och med de motståndskraftigaste i täten, gick framåtböjda i motvinden och sällan lyfte blicken. När de väl gjorde det spanade de inte efter vägen – som de tyckte var ändlös – utan mot himlen på jakt efter någon ljusstrimma, efter något tecken på att snöfallet skulle ta slut eller efter något tecken över huvud

taget. Folk hade svept in sig i vad persedlar och sängkläder de hade kvar och surrat dem med snören mot blåsten. De tjockaste filtarna hade de lindat om benen och gjort dem till en sorts filtstövlar som de kanske hållt olja på, i den mån de haft någon, eller doppat i pölar med brännolja för att de inte skulle bli genomvåta i snön. Vid uppbrottet var konvojen samlad, men efter hand som utmattningen satte in kom den att tänjas ut och bli nästan kilometerlång. Soldaterna nöjde sig med att fösa folk framåt och avstod från att driva på med piskor och käppar, eftersom vandrarna ändå inte orkade skynda på stegen utan i så fall knäade och föll. De som råkade ut för detta uppfattades som revoltörer och dödades med batongslag i huvudet, eftersom man ville spara på ammunitionen. Medvetslösa föll de ihop i snön och gick en säker död till mötes. Sedan lät soldaterna folk ta sig fram bäst de kunde. De utmattade sackade och blev efter, pulsade allt tyngre i snödrivorna. Till sist fastnade de och blev stående i snön när benen var så stelfrusna att de inte kunde böja knäna mer. I den ställningen dog de med utbredda armar såsom blåsten hade lämnat dem, likt svarta förtorkade träd. Guvernören i Aleppo hade skickat ut kärror efter dem, bekymrad som han var över rapporterna om det stora antalet dödsoffer som lämnats kvar utefter vägen och kunde sprida smitta till staden. Körkarlarna fann dem ibland efter flera dygn upprättstående, med händer som frusit till is och knastrade i blåsten. Dödgravarna blev först förskräckta. Sedan ryckte de helt enkelt upp dem ur snön som träd med murkna rötter och sa sig att jorden nog hade fått nog av alla lik och bestämt att de här fick dö stående.

De deporterade övernattade i övergivna karavanhärbärgen, och ibland måste de stanna kvar ett par dygn för att hämta lite krafter. Kärrorna från Aleppo som skulle hämta lik hade haft med sig några säckar bulgur, en sorts skalad säd som fördelades så att de fick så mycket som rymdes i deras kupade händer. I Tefrice och sedermera i Lale fick de på avstånd se en mängd stora tältdukar på stolpar med plåttak, somliga till och med utrustade med tegelväggar, och glädde sig åt att de skulle få skydd mot kylan. Men dem fick de inte lov att komma närmare än tio meter. För att vägen till Meskene inte skulle kantas med lik hade myndigheterna i

provinsen Aleppo beslutat inrätta en sorts anläggningar där döende från konvojerna skulle lämnas kvar. De fick ingen som helst vård utan lades femton till tjugo personer i varje tält där de lämnades att dö. De var då i ett så eländigt tillstånd att de inte orkade vända sig där de låg eller stryka ohyran ur ansiktet. De dog i samma ställning som man hade lagt dem, ofta med öppna ögon, eftersom ögonlocken var så förkrympta och förtorkade att de inte kunde slutas om ögongloberna. Därför behövde dessa läger bara vaktas av några enstaka vakter utan skjutvapen. De var utrustade med påkar och stenar mot hundar, hyenor och korpar men visade ingen överdriven jaktiver.

Glädjen över dessa platser som verkade gjorda för att erbjuda skydd mot vädrets anlopp med blåst, regn och snö förbyttes i bestörtning och fasa när konvojen hejdades framför tälten och inte släpptes förbi. Det var två härbärgen, och vid vart och ett möttes konvojen av en trupp soldater anförda av en befälhavare och en svartklädd man som tilltalades doktor efendi. Han gav order om att alla i konvojen skulle ställa upp sig på rad så att ingen skulle kunna stötta någon annan. Somliga föll ihop omedelbart, vilket gjorde det lättare för läkaren. Han var nämligen inte där för att ta hand om de döende, inte de levande. För att inte lik skulle kanta vägen, och framför allt eftersom Aleppo var fullt av konsulat som stod beredda att skicka depescher till europeiska kejsarhov, pekade läkaren ut de döende som soldaterna genast högg tag i och förde till tälten där de slogs till marken, om livet i dem till äventyrs satte sig till motvärn. Läkaren synade var och en, höjde ett finger för var och en som hade utslag eller frossa, hade likbleka kinder och vände blicken inåt eller hade grön-och-rödaktiga blåsor kring mungiporna, vilket berodde på visselljud i punkterade lungor. Vid vart och ett av härbärgena för döende minskade konvojen med ungefär en tiondel. Av dem som hade lämnat Bab hade en tredjedel inte kommit fram till Meskene. Många dog därefter i de båda härbärgena, medan andra hade blivit liggande längs vägen. Deras kroppar upplöstes samtidigt som snön smälte och rann bort i rännilar, medan benen nöttes ner och smulades sönder.

Vid gränsen till den fjärde kretsen i Meskene mötte de deporterade återigen Eufkrat, den flödande graven för tusentals människor. Vid flodens knä på andra sidan Meskene samlades liken från norr som ännu inte hade sjunkit eller ätits upp av fiskar. Kropparna hämtades in med båtshakar till stranden. Marken var fortfarande frusen och liken var för många för att kunna grävas ner. Därför hällde man brännolja över dem och tände på. Den svarta röken syntes från lägret i Meskene. De deporterade visste varför röken var så tjock, varför bränslet var så surt att det brann dåligt och vad det var som flöt i floden. Men ändå gick de ner till stranden, föll på knä och drack glupskt av det lutsmakande vattnet.

Somliga reste tält igen, andra installerade sig i tält som lämnats kvar. Liksom varje gång en ny konvoj kommit fram växte dödssiffran för att sedan återgå till den gängse kring sex sju hundra om dagen. Om dagarna var vädret mildare, men nattetid var kylan lika sträng som förut. Regnen och snöfallen hade upphört och skulle bli ovanligare ju närmare öknen man kom. Luften var torrare och de döendes andetag alltmer visslande.

Lägret bevakades noga. De enstaka människor som lyckades smita förbi vakterna och greps på slätten framför staden, tvingades ut i den iskalla floden och lämnades sedan kvar på stranden i blåsten. Om de överlevde förpassades de till tälthärbärgen där de låg och yrade i frossbrytningar och avled inom kort.

Plötsligt en dag vek sig benen under mulan och den vägrade dricka. Den hade tjänat dem väl. Rupen smekte den länge och ömt i pannan och slog den sedan hårt med en sten på samma ställe. Barnen grät men torkade tårarna när de fick smaka det sötaktiga köttet som inte var trådigt som korparnas och inte beskt som kadaverkött. Det räckte några dagar och stärkte deras krafter. Dessutom fick de ytterligare var sin handfull bulgur. När de lyfte sin undrande blick inför denna gest av barmhärtighet, fick de reda på vad som drev Kior Hussein, han som straffade rymlingar med nedsänkning i den iskalla floden: "Jag vill inte att ni ska dö här. Vi har bekymmer nog ändå. Marken är lerig och svår att gräva i. Dör gör ni hur som helst. Men se till att släpa er i väg härifrån ut i öknen. Där behöver

ingen befatta sig med er. Där blir ni begravda av blåsten och sanden."

De förstod att de som hade fått en näve säd var tvungna att gå vidare. De fick gå ut till floden och dricka av vattnet som skulle få smak av människokött precis som vattnet i Jordan. Sädeskornen blev tillfällig bot för magarna som dysenterin hade torkat ut. Men av vattnet svällde de otuggade kornen och vållade en plågsam hungerkänsla och samtidig mättnad. Kroppen behövde mer vätska, men magen som krympt av brist på föda svällde och tarmväggarna som blivit uttunnade av att äta ingenting höll på att sprängas.

Sahag var avtärd. Vristerna var tjockare än armarna. Hans mor undersökte det lilla som fanns kvar i påsarna med mjöl och socker som de köpt på stationen i Konya, där försäljaren tredubblat priset i vetskapen om vart köparna var på väg, som om inte deras desperation var stor nog ändå.

De åt sin mat på kvällarna för att kunna sova, eftersom Hermine konstaterat att hungern är svårare att uthärda om nätterna, då kroppen är mer vänd mot sig själv. I början delade de med alla, sedan gav de mindre åt andra och mer åt barnen. Men i Meskene gav de ingenting åt den gamla som en kväll korsade sig stort, vände sig mot tältväggen och dog hopkrupen. Så låg hon också när de lyfte upp henne i likkärren och likaså när de knuffade ner henne i graven. Eftersom ingen var ålagd att tvätta de döda eller övervaka dem eller sträcka ut dem och lägga händerna över bröstet i kistan, var det ingen idé att lägga trasor doppade i varmt vatten över lederna för att sträcka ut krökta händer eller ben. De hade inga möjligheter och även om de hade bemödat sig att tina upp fruset, torkat brosk i lederna, skulle det ha varit förgäves, för i massgravarna låg kropparna inte var för sig utan snarast huller om buller. "Vi behåller henne här till i eftermiddag", sa Hermine. "Vid det laget har gravarna hunnit fyllas och vi kan lägga henne högre upp..." Rupen svarade inte utan nöjde sig med att rycka på axlarna. Numera teg han bara och ryckte på axlarna, och Hermine visste inte om han ville ha något sagt med det eller om han bara försökte räta på sin alltmer böjda rygg.

Den gamla hade valt ett lägligt tillfälle att dö. Dagen därpå

omringades deras hörn av lägret av soldater, och människorna där tvingades bryta upp på nytt. Nu när mulan var död skulle den gamla hur som helst inte ha orkat följa med. Hon skulle ha släpats bort till kärrorna med döende som skulle forslas tillbaka till Lale, där det enda som förekom i överflöd var ohyran och den tålmodighet varmed de döende låg intill varandra och inväntade döden.

DIPSI. FEMTE KRETSEN Normalt var det bara fem timmars väg till fots från Meskene till Dipsi, men konvojen kom att behöva drygt två dygn. Då och då stannade dödgravarna som samlade ihop lik och väntade tills vinden rev upp sand och höljde över högarna med avklädda, svartnade kroppar. Men dessa två dygn var det vindstilla. Molnen hade skingrats och vinden lagt sig. Liken låg längs vägkanten, de flesta sönderslitna av djur. Där satt också döende, kvinnor och män som var förbi av trötthet, hunger och törst, barn som satt och lutade sig mot stenar eller stubbar och inte förstod vad som skedde utan bara väntade på döden. Mödan att förbli sittande var en yttersta ansträngning i kampen mot döden, för den som lade sig ner där kunde höljjas i sand och kvävas.

Lägret utgjordes av några tusen tält och låg i dalen på Eufrats högra strand. De som hade anlagt det där menade att höjderna runt omkring skulle försvåra spridningen av de fadda liklukterna och den fräna tyfusstanken. Vägen mellan Meskene och Dipsi var kortare än den mellan Bab och Meskene, och där hade guvernören i Aleppo inte låtit inrätta några asylor för döende, eufemistiskt kallade hastahane, sjukhus. I stället blev hela Dipsilägret ett hastahane, eftersom människorna när konvojerna nådde fram befann sig i utmattningstillstånd efter sina två dygn på dammiga vägar och smala bergsstigar. Och beteckningen var riktig. På de månader som Dipsi fungerade som koncentrationsläger dog över trettio tusen människor där.

Det så kallade sjukhuset saknade helt mediciner och erbjöd ingen hjälp utöver den som lämnades av armeniska läkare bland de deporterade. Vad de kunde göra var att sätta namn på sjukdomen när den inte var

uppenbar, och förutsäga hur många dygn den sjuke hade kvar i livet. Dipsilägret kom att utgöra de kanske djupaste stegen ner i initieringen inför döden, inte så mycket för att så många gav upp andan här, utan för att så många fler blev smittade och skulle komma att dö längre fram, på vägen till Deir es-Zor, den plats där dödens sjunde täckelse föll.

Det var i mars månad. Regnen hade upphört. Mot kvällen eller i soluppgången hände det att det mulnade på. Men vårens ankomst hade kunnat gå de deporterade förbi. De lyfte alltmer sällan blicken och då i fruktan, när de fick höra hovklapper eller bösskott och tjut från beduinerna. De såg mest ner i marken. Men där upptäckte de våren. I trakterna kring Abuhahar, Hamam, Sebka och Deir es-Zor där träden var glesa kom våren oväntat när skirt gräs sköt upp i höga tuvor. Först förstod de inte hur de skulle äta det, de skar sig på gräskanterna så att tandköttet blödde och satte de trådiga stråna i halsen. Men så lärde de mest förfarna och tålmodiga dem konsten att äta gräs. Stråna ska snos ihop till ett nystan i handen, sedan strör man några saltkorn ovanpå gräsbollen så att den fuktas. Men man börjar inte tugga den genast utan håller kvar den i munnen så att den väts av saliven, så gott det nu går i en torr mun. Efter några minuter har den svältande munnen precis som vid kokning förvandlat gräsbollen till en sorts massa. När de inte fann mera gräs ryckte Rupen upp rötter som han tvättade i Eufrats vatten. Sedan hackade han dem och blötlade dem, så att de kunde ätas efter några timmar.

Det regnade inte, men himlen var inte heller klar. Öknen var nu nära och en sorts pärlemorskimrande dimma tornade upp sig och vilade på det damm som vinden hade rivit upp. Hundarna och vargarna hade blivit färre och lämnat plats för hyenor. De var svårare att fånga, snabbare och vanare vid ökentorkan. Och ingenstans fanns några kadaver efter dem, eftersom de när de kände slutet närma sig drog ut i den ödemark varifrån de kommit. Kvar fanns korparna som var svåra att träffa med sten, för i dimman såg man inte skillnad på korpar och tomma intet där inga fåglar flög, och inte skillnad på vita änglar och svarta.

Eftersom gräset glesnade på grund av stanken och de turkiska

soldathästarna som gick och betade runt lägret, beslöt Hermine och Rupen efter hjärtslitande grubblerier att låta Sahag bli kurir.

Min farfar och min morfar sjöng aldrig deportationens sånger i sin ensamhet. Det gjorde inte heller några andra gamla armenier i min barndom. De dikter vi läste som barn när vi samlades, och sångerna vi lyssnade på handlade mest om frihetskämpar i bergen, inte om massakrer och deportationer. Konvojerna gick tigande steg för steg ner till sin initiation till döden. Kanske teg människorna därför att lidandet var för svårt för att kunna ta sig något uttryck. Kanske därför att de inte trodde att det fanns någonting efteråt.

Men vad som inte märktes utåt var att de deporterade skrev för sig själva. Det skrivna som har bevarats från dödens sju kretsar skrevs på deportationens väg, varhelst någon träffade på en träbit, en milsten, en stubbe med mjuk bark, en vägg. Under lång tid, ända tills de utplånades av väder och vind, stod armeniska ord och bokstäver skrivna eller inkarvade i trä eller sten. De som gick före lämnade besked till dem som kom efter. Och om det fanns plats lade dessa till egna ord. I deportationslägren cirkulerade papperslappar som gick ur hand i hand. De var inte undertecknade, man var rädd för repressalier, och ingenting var hellre daterat. Det behövdes inte. Förhållandena var desamma, med undantag för snön som blev lervälling och sörjan som torkade till anhopningar av damm.

Meddelandena beskrev realiteterna i var och en av dödens kretsar, och de som förmedlade dem var kurirerna. De utsågs bland de unga pojkarna som var spänstigast och hade möjlighet att ta sig fram utan att bli upptäckta. För att de skulle orka gå snabbt gav man dem färdkost. Somliga kom aldrig tillbaka, antingen för att de hade anslutit sig till konvojer längre fram och därmed förkortat sin väg mot döden, eller för att de hade dödats på vägen. Av dessa skäl var kurirerna alltid frivilliga och utsågs bland de föräldralösa, eftersom få föräldrar ville skiljas från sina barn på detta sätt.

Den som fattade besluten i denna ända av konvojen hette Krikor Ankut.

Den som hade ansvaret i den andra ändan, i Deir es-Zor, var Levon Sjasjian, fram till det ögonblick då han mördades efter ofattbar tortyr.

Krikor Ankut mönstrade Sahag. Han knuffade honom och stötte handflatan i bröstet på honom, men pojken lyckades hålla balansen och föll inte omkull. Då beslöt Krikor att pojken höll måttet. Det var omkring sex dagsmarscher till Deir es-Zor, men kurirerna färdades mestadels nattetid och höll sig gömda i håligheter på flodstranden om dagarna. Vandringen fram och tillbaka tog över två veckor. Sahag fick reda på namnet på mannen i lägret i Rakka som skulle förse honom med färdkost för sträckan därifrån till Deir es-Zor. Rupen och Hermine stod bredvid och såg på. De visste inte om det som de hade gått med på skulle bli till gagn för sonen eller bli hans död. Utanför tältet stod en man på vakt, och en annan hade gått och hämtat ett krus med vatten. Hermine tvättade omsorgsfullt Sahags rygg, och sedan lade han sig på magen med armarna utbredda. Krikor Ankut doppade en stålpena i ett bläckhorn och började sakta skriva på pojkens hud ända ner till svanskotan. Han skrev med stora, stiliserade bokstäver för att de skulle vara lättlästa och för att kunna skriva klart så fort som möjligt, och likaså för att så lite som möjligt rispa ryggen på pojken som utan knot stod ut med pennans kratsande. Det underlättade att huden var så spänd över den magra pojkryggen. Sahag fick bli liggande stilla en stund medan bläcket torkade. Sedan blandade de jord i vattenkruset och gjorde en tunn lervälling som de strök ut på ryggen. När han hade blivit insmord var han bara obetydligt smutsigare än han hade varit innan. De frågade honom om han kunde simma, och han svarade att han var uppvuxen vid Bosporens strand. Sedan ritade Krikor med fingret på marken vägen till Deir es-Zor. "Du färdas på nätterna. Håll dig längs Eufrats strand, lämna den inte. Om du ser att du inte har någon annan utväg, så kastar du dig i vattnet och stannar där så länge du orkar, tills bläcket löses upp och tvättas bort av vattnet. De får inte veta vad som står där. Och detsamma gäller när du ska tillbaka. Särskilt då."

Hermine fick ta emot den färdkost som hade reserverats åt pojken. Hon behöll en näve gryn, en näve säd och en näve ris till lillasystemen, slog sedan armarna om pojken varpå han gav sig ut i natten. De tog inte farväl. Det hade de gjort för länge sedan, inför all död som omgav dem, och

förlikat sig med den som en ofrånkomlig realitet.

Sahag gjorde precis som han var tillsagd. Han hushållade med maten och tog omkring tre dygn på sig men stannade inte i Rakka, eftersom han var rädd att inte kunna ta sig därifrån. När han kom fram till Deir es-Zor sökte han upp Levon Sjasjian som strök bort smutslagret och läste Krikor Ankuts meddelande. Så tvättade han Sahags rygg för att kunna skriva dit nya bokstäver och strök sedan på en lervälling blandad med aska. När han kom tillbaka till Krikor Ankut igen gav denne honom först en mun vatten och en näve bulgur. Han sa åt kvinnorna att tvätta honom och när han sedan hade läst meddelandet bad han att få vara ensam med honom. Han suddade bort skriften, omfamnade pojken och sa: "Tala inte om för någon vad du såg i Deir es-Zor. De flesta skulle ändå inte tro dig, och det skulle inte gagna dig. Och de som trots allt skulle tro dig, skulle inte vara hjälpa av det. Gå och sök upp dina föräldrar." När Hermine fick se honom tog hon honom i famnen och grät, mindre av glädje över att ha honom hos sig igen och mer av medlidande.

I mitten av april utplånades lägret i Dipsi och de sista konvojerna drog vidare längs Eufrat. Lägret omringades av soldater och beridna gendarmer som störtade in bland tälten och slog omkring sig med käppar och piskor. De välte omkull allt och tvingade människorna ut i lägrets utkanter där konvojerna ställdes upp. När alla som kunde stå på benen och springa lika fort som hästarna hade kommit ut och tvingats överge de döende, gavs signal till uppbrott. Efter ungefär en timmes vandring mot kullarna vände de sig om och såg mot lägersjukhuset Dipsi där en tjock rök steg mot himlen. Man hade stänkt bensin på tälten och tänt på. Av färgen på röken och hur den bolmade förstod de att det inte bara var tältduk som brann utan också människokroppar, torra eller alltfjämt fuktiga, döende.

RAKKA. SJÄTTE KRETSEN Marschen varade i över en vecka. På dagarna var det brännande hett, men nätterna var fortfarande osedvanligt kyliga. Människorna gick allt långsammare på skälvande ben, som i dvala. De brydde sig inte om hugg och slag av de beridna vakterna, de löpte

åtminstone inte längre risk att bli överfallna av väpnade rövarband, eftersom det inte fanns något kvar att plundra. Men när man gjorde halt kom araberna och ville köpa flickor för påsar med säd. Konvojen följde högra flodstranden och kom så småningom till Sebka, ett läger på stranden mitt emot Rakka, varifrån man såg staden ligga där som ett förunderligt, förbjudet sagoland. Sin törst lyckades de deporterade stilla med Eufrats vatten. Men chanserna att finna något ätbart var desto mindre. Då och då kom gendarmerna i galopp och kastade ut påsar med livsmedel ditsända av utländska konsulat och kristna institutioner. De slängdes i högar och gick mestadels till spillo. Människorna slet i påsarna med mjöl och socker, som rann mellan fingrarna när naglarna rivit sönder dem. Det övriga, som kikärter och riskorn, kunde de inte äta eftersom de inte hade några tänder kvar. Då svalde de dem otuggade, men magarna kunde inte smälta dem, antingen för att de hade förlorat vanan eller för att de inte fick tid på grund av dysenterin. Rupen gick inte längre ut på jakt, hundar syntes sällan till, men vargar strök omkring i flockar. Inte sällan gick de till angrepp mot dem som bökade bland sopor, dödade dem och åt upp dem. I stället gick Rupen med dem som samlade ihop avlidna. Han hjälpte till att gräva massgravar, vilket var lättare nu när man inte behövde gräva sig ner i hård eller seg mark utan bara kunde skotta undan sanden, som om man flyttade sanddyner från ett ställe till ett annat. Svårare var det å andra sidan om man betänker att gravarna behövde vara mycket djupare, för att inte vinden skulle blåsa bort sanden, lyfta undan den som lock och blotta liken.

Vid randen av massgravarna var det ingen som bad. Där lade man i första hand de som hade dött senast. Samtliga sätt att ta livet av armenier på Anatoliens vägar från Konstantinopel till Deir es-Zor och Mosul kom senare att tillämpas av nazisterna mot judarna – från dödsmarscherna mot isolerade och lättavgränsade platser i syfte att slakta offren, från koncentrationslägren till arkebuseringarna, svältkurerna och hanteringen av döende som lades i iskallt vatten eller brändes till döds. Bara med den skillnaden att fångarna i nazilägren hade nummer, och den makabra numreringen mångfaldigade ohyggligheten i brotten mot det judiska folket.

Dödsoffren för förintelseaktionen mot det armeniska folket är inte fler, om nu brott av sådan omfattning över huvud taget kan jämföras – men de är mer oräkneliga. Namnen som jag känner till är främst namn på bödlar, guvernörer, lägerkommendanter, paschor, beyer, agor och befälhavare. Offren har sällan namn. Aldrig har döden blottat sitt innersta som då, när den i krets efter krets lät täckelserna falla, aldrig har den varit namnlös som då.

Ännu fanns det inte traditioner för hur man skulle bete sig med massgravar. Hur skulle graven grävas, hur skulle de döda läggas – skulle männen ligga nederst, kvinnorna i mitten och barnen överst? – hur skulle de tvättas och kläs, vilken sorts böner skulle prästen läsa och om vilken vila på andra stranden skulle han tala, vilken sorts kors skulle placeras ut, hur många armar skulle det ha och vad skulle det stå på det? Ingenting av allt detta fanns det svar på. Och varje massgrav har sina regler, det enda som förenar dem är den brådska varmed de ställs i ordning. Det utesluter också tanken på inrotade seder, för brådskan har ingen tradition.

Gravar förses med namn och utsmyckning för att de som ligger begravda inte ska bli helt bortglömda. Massgravar grävs för att de som kastas ner i dem ska glömmas snarast möjligt. Massgravarna är det mest skuldtyngda som finns i historien.

Från detta dödens namnlösa innersta har jag tecknat sju cirkellinjer med Deir es-Zor som mittpunkt. På den yta som den yttre cirkeln innesluter, den som går genom Marmura, Dyarbakir och Mosul, dog över en miljon människor, omkring två tredjedelar av alla offer för det armeniska folkmordet. Vi vet att offren befann sig där och att snart sagt ingen som trädde in i dessa dödens kretsar – och inte blev islamiserad, såld som slav eller överlämnad till harem – undkom med livet i behåll. Vem som helst kunde dö var som helst. På denna jord finns det ingen armenisk släkt som inte har någon som försvann i dödens kretsar som i en virvel. Man kan alltså be en bön vid varje massgrav med tanke på att den kan rymma någon släkting.

Rupen visste om att han gjorde något gott. Döden var en tillflykt för de levande i deras förnedring, och massgravarna var en tillflykt för de döda

i deras trångmål. Men det fanns ytterligare ett skäl till att Krikor Ankut och de andra ledarna beslöt att skynda på bortforslingen av döda från tälten och gravgrävningen. Några dagar tidigare hade man nämligen burit ut ett ansiktslöst lik från ett tält som hyste en månghövdad familj. De betraktade länge de blottade kindbenen som verkade avgnagda av råttor. Men det fanns inga gömställen i lägret, och därmed heller inga råttor. Alla förstod men ingen sa ett ord. Inget tysthetslöfte avlades. Alla kände att ingen skulle kunna tala om något så fruktansvärt. När fler tecken på detsamma dök upp, beslöt männen att personligen gå runt till alla tält morgon och kväll, så att inga lik blev liggande för länge i tälten.

Från Aleppo skickades nya trupper till Rakka och Sebka. Soldater och gendarmer höll sig på avstånd från lägret som inte var svårt att försvara. Gränsen i norr utgjordes av flodstranden, och Eufrat var svårforcerad även för en man i sin fulla kraft. Väster och öster om lägret sträckte sig flacka områden där ingen kunde gömma sig, och i söder låg öknen. Och frånsatt de små kurirerna var det i själva verket få som hade lyckats fly och gömma sig undan i det brokiga folklivet på marknaden i Rakka och där ta motsatt väg mot konvojerna, mot Bab och Mamura eller norrut mot Urfa.

Men soldaterna bevakade inte bara människorna utan också djurlivet och till och med fåglarna. Skräcken för epidemierna som härjade i konvojerna var stor bland invånarna i Rakka och beduinstammarna. Guvernören i Aleppo hade därför förbjudit dödgrävare utifrån att gå in i lägret, och de kärror som skickades in överläts åt de deporterade. I de fall de deporterade själva inte hade dödat hästarna för att äta upp dem, sköt man ihjäl dem för att de inte skulle bära med sig någon av de sjukdomar som grasserade och hade blivit obotliga efter att ha fått härja fritt.

När soldaterna i sina nya uniformer blickade ut mot tältlägret medan de putsade stövlarna, selade på hästarna eller rengjorde sina vapen såg de ut som om de beredde sig för parad. Lägerfångarnas ansikten såg de inte, avståndet var för långt och när soldaterna red fram för att kasta åt dem mat och annat bistånd skedde det i flygande fläng, och kanske var det oviktigt att se dem.

Den känslan var för övrigt ömsesidig. För de deporterade hade alla soldater samma ansikte, och för soldaterna saknade fångarna ansikte, ja varje mänskligt drag, så länge de hade order om att obönhörligt skjuta ner var och en som till äventyrs försökte ta sig ut ur den sjätte kretsen, vare sig det var människa, djur eller fågel.

Medan fångarna efter månader av umbäranden och hunger alltmer närmat sig utmattningens gräns, hade soldaterna blivit alltmer utvilade eftersom bevakningen blivit allt lättare och rasterna tätare. Kontrasten blev än mer slående av att fångarna bara blev naknare och trasigare, medan soldaterna fått nya skimrande uniformer och hästarna blivit alltmer utstyrda.

Männen hade alltså lyckats organisera sig så att de samlade ihop de döda snarast möjligt. När det kom en ny konvoj från Abuhahar och Hamam ledde det genast till att man utvidgade nätverket som hämtade lik. De hade börjat arbeta i takt med döden. Detta fick dock olyckliga följder, eftersom döden ökade takten när den såg sig bekräftad. Å andra sidan fick soldaterna något att tänka på när de förstod att fångarna i Sebkalägret hade börjat underkasta sig en annan ordning än dödens, och den som vågar sätta sig upp mot döden kan göra det mot vem som helst på denna jord. Därför skyndade de på konvojernas uppbrott mot Deir es-Zor för att skapa oordning. Men i Sebkalägret bildades nya lag som samlade in döda; de grupperade om sig främst av skräck, men inte av dödsskräck utan av skräck för sig själva.

En morgon meddelade därför lägerkommendanten att alla män mellan femton och sextio år skulle samlas i lägrets ena utkant. De skulle skickas i väg till arbete på järnvägsbygget. Självfallet skulle de få mat och vatten. De kom fram ur tälten, och somliga trodde att eftersom de skulle sättas i arbete betydde det att de behövdes och därför skulle skonas. Andra kom ut motvilligt och först då vakterna hotat med att komma in och hämta dem till häst. Åter andra, som Rupen, gick likgiltigt ut och ställde upp sig. Sedan han börjat jaga änglar utan att bry sig särskilt mycket om vilken färg de hade, bara om det trådiga köttet under fjäderdräkten, var han tom invärtes

och levde enbart för att värna sina barn. När Sahag smög efter honom och tänkte att han med sina fjorton år kunde komma i fråga för männens arbete, hejdade sig fadern tvärt och gav honom två par örfilar så att han stöp och därmed lugnade sig.

Men somliga framhårdade i att hålla sig gömda. En av dem var maken till kvinnan i granntältet som de blivit vänner med. Tillsammans var de ett, och just därför kunde de båda, mannen och kvinnan, anta den andres utseende. Naltutsa med sina smala höfter och små bröst hade då konvojerna formerades varit klädd som en man och utan att soldaterna märkte det lyckats gömma sig för dem som sökte efter kvinnor. Och hennes spenslige man som saknade skäggväxt och nu var långhårig och oklippt, klädde sig som kvinna och stod andlös och väntade på att tälten skulle genomsökas. Men det skedde aldrig. Så fort männen hade ställt upp sig och räknats, befanns fem hundra vara tillräckligt många, varpå de fick order att ge sig av.

Hur som helst hade manssidan i konvojerna reducerats. När det blev dags för uppbrott mot Deir es-Zor var det främst männen som blev måltavlor för rövarbandens överfall. För att de inte skulle ta miste hade konvojerna på vissa håll redan från början delats upp i män och kvinnor. Männen överfölls och dödades i bakhåll eller direkt av soldater som var satta att bevaka dem. På så sätt kom merparten av konvojerna nu att bestå av kvinnor, barn och gamla. Gamlingarna dukade nästan mangrant under eftersom de inte kunde hålla jämna steg med de andra till Sebka. Då hade vissa konvojer, särskilt de som kom från väster, tillryggalagt över hundra mil.

De fyra örfilarna som Rupen Sjeitanian gav Sahag inte i vrede utan i förtvivlan, blev sonens sista minne av sin far. Männen fördes söderut mot Syriens öken och sköts ihjäl där. Döden triumferade åter och bredde ut sig som ett grönt sjok och lade sig över lägret.

När konvojen med Hermine, hennes två barn och det förälskade paret satte sig i rörelse led våren mot sitt slut. Eufrats vatten hade stillnat och klarnat. Eftersom provinserna kring flodens båda källor vid det laget hade

tömtes på armenier, glesnade liken och efter dem som ätits upp av fiskar, sugits ner i hålor och fastnat längs stränderna kom inga nya. Liksom alla gravar slöt sig Euftrat och beredde åter plats för livet.

Om vägen från Meskene till Deir es-Zor hade gått fram någon annanstans, skulle de deporterade troligen sedan länge ha törstat ihjäl, särskilt när hettan satte in. Men floden som under så lång tid hade blandat dött vatten med levande erbjöd dem nu sina klarnade vågor. Och så gjorde Euftrat hela vägen till Deir es-Zor, där ödet ville att den övergav konvojerna och fortsatte ner mot mötet med Tigris.

DEIR ES-ZOR. SISTA KRETSEN Konvojen bestod snarast av dvärgar. De föreföll så lätta i blåsten, en fågelflock som slagit sig ner, inte en flock vandrande människor. Foton tagna av utländska resenärer som lyckats komma nära konvojerna eller i efterhand fotografera de kvarvarande som hjälplöst sitter vid vägkanten i väntan på döden, visar oss framför allt barn på vägen till Deir es-Zor. Vägen till den sista kretsen blev en sorts barnkorståg. Det gick samma öde till mötes som alla de vapenlösa korsfararna. Barnen på dessa foton är skelett med förkrympt kropp, insjunkna mage, revben som spända stålbågar över bäckensålen, pinnar till armar och ben, oproportionerligt stora huvuden och ögonhålur där ögongloberna antingen står ut eller har sjunkit in i skallen. Barnen blickar in i kameran utan annat ansiktsuttryck än förryckthetens, de ser på oss som från en annan värld, räcker inte fram händerna, begär ingenting. I deras ögon finns inget hat, de har levt för kort tid för att förstå och fördöma. Inte heller ryms där någon bön, för de har glömt vad hunger är, ingen sorg, för de har aldrig upplevt barndomens glädjeämnen, ingen glömska, för de har inga minnen. Det är intet man ser i deras ögon. Intigheten, den halvöppna gluggen mot det hinsides.

När en kvinna föll omkull och blev liggande, betydde det också slutet för hennes barn. Ofta stannade barnet kvar hos modern och inväntade döden tillsammans med henne. Hermine iakttog med fasa tyfusens rodnad på dotterns kinder. Hettan var stark och de blåroda fläckarna växte snabbt.

Hermine bar flickan på ryggen och grät. Sahag ville hjälpa till, men för att skydda honom från sjukdomen lät modern honom inte komma nära. Själv rörde hon inte heller vid honom, bara synade honom andlöst när han sov, spanade efter symtom. Ibland tyckte hon till sin förfäran att hon såg fläckar men andades ut när hon förstod att det bara var svettblandad smuts med färg som levrat blod. Hon avhöll sig från att krama honom när han sov och nöjde sig med att smeka flickan utan att bry sig om ifall hon själv blev sjuk. Ja i själva verket ville hon det, för hon fasade för att behöva släppa i väg flickan ensam till andra sidan, och eftersom hon inte kunde bota henne bad hon till Gud att få dö med henne.

Vägen från Sebka till Deir es-Zor blev den längsta och mest fasaväckande av alla. En marsch på närmare tio mil. Eftersom hettan började irritera även soldaterna som satt och småsov på hästryggen, medan fångarna släpade sig fram barfota i den brännande sanden, utgick order om att man skulle färdas nattetid. På dagarna skulle man hålla sig på flodstranden där det ibland kunde komma en svalkande fläkt från vattnet. De män som fanns kvar i leden riggade så gott det gick upp tält till skydd mot den mördande hettan. Somliga fick anfall i sömnen, de började skaka och slog omkring sig. Man måste slå till dem hårt för att de skulle vakna och inte kvävas. Andra fick anfall i vaket tillstånd, miste självbevarelseinstinkten och började irra omkring men kom inte långt innan de sköts ner.

Detta var konvojer under brännande sol. Om dagarna låg människorna på marken under solskydden och flyttade sig inte. Där skuggfläckar uppstod svepte man in sig i dem som i ett lakan. Skuggorna klibbade som svett vid kroppen. Om nätterna vacklade de fram, snavade på stenar, föll omkull i gropar längs vägkanten och blev själva till skuggor. Detta var konvojer som behövde nära två veckor för att ta sig från Sebka till Deir es-Zor.

Lägret låg på Eufrats högra strand. Här räknades tälten i tiotusental. Deir es-Zor var den sista utposten i öster för dessa läger. Därifrån fanns ingen återvändo till de levandes värld.

Därför fick fångarna heller ingenting att äta. Vegetationen var gles, och männen som kunnat jaga ökendjur som samlades kring kadavren hade blivit färre. Svälten blev outhärdlig. Kropparna var till den grad avtärda att sjukdomar spreds allt långsammare eftersom organismen inte ens orkade ta emot smittan. De tyfussjuka hade inte feber längre, eftersom de inte genererade antikroppar. Inför svälten drog sig sjukdomarna tillbaka och lät den härja i inälvorna, skala skinnet av benknotorna och torka ut njurarna.

Incidenterna blev allt färre. Lägerledningen hade upptäckt att gruppen kring Levon Sjasjian organiserat de levande dagböckerna som bars på föräldralösas ryggar från läger till läger. Dessutom hade den avslöjat deras system för tillförsel av medicin och mat, i den mån det fanns att få, och enligt samma mönster som i Sebka grupperna som grävde ner lik i takt med döden. Allt avslöjades, Levon Sjasjian hämtades i lägret och dödades under bestialiska former av lägerchefen själv, Zeki Pasha. All organiserad verksamhet i lägret förbjöds, varefter soldaterna ansåg att risken för revolt var eliminerad och apatin blev förhärskande i lägret. Arméns fruktan för revolt kunde tyckas ogrundad, då soldaterna var väl rustade, utvilade intill leda och beväpnade till tänderna, medan fångarna blev alltmer utmärglade, trasiga och omtöcknade i sin dödliga kraftlöshet. Men soldaterna var verkligen rädda för myndigheterna i både Aleppo och Deir es-Zor. Soldaterna var stridstränade och deras vapen var ägnade att skrämman upp en fiende som fruktade döden. Däremot förfogade de inte över några vapen som kunde sätta skräck i människor som inte längre fruktade någonting. I sin utmattning och sitt svälttillstånd var fångarna förlikade med tanken på döden och omedvetna om att just detta utgjorde en skrämmande styrka. Visserligen växte denna styrka för varje ny dödens krets som de färdades igenom, men det var inte detsamma som någon förmåga till revolt. Konvojernas väg var snarast en enda lång väntan på döden. Döden som drog omkring i lägret hade blivit en av dem, ja döden var själv ett av offren för kretsarna i Deir es-Zor.

Men utåt gav den bara ifrån sig ett dovt mummel. En tysk resenär som lyckats komma nära och se på fångarna i Deir es-Zor, blev djupt skakad

inte av allt det uppenbara som fotona visar i all dess förfärlighet, utan av en detalj – att ingen såg ut att gråta på denna fasansfulla plats. Eller rättare sagt, resenären såg inte vad man vanligen förstår med gråt, nämligen tårar.

Men det stämmer inte att människorna inte grät. De bara grät på ett annat sätt. De som orkade sitta upp satt och vaggade, de andra låg och grät med vidöppna ögon mot himlen. Men gråten var en sorts oavbruten klanglös jämmer, en utdragen djup ton ur tusentals bröst. Den var inte tårar utan ett ljud. Det var en ihållande ton som harmonierade med omgivningen och hade kommit att låta som vindens vinande genom dynerna eller vattnets sus i Euftrat, och den tystnade inte ett ögonblick förrän de sista konvojerna hade förts ut mot plåtåerna där fångarna dödades. Denna tårlösa gråt tjänade som bön, förbannelse, tystnad och vittnesbörd, och för somliga också som sömn. Många sov gråtande på detta sätt, andra dog gråtande och gråten fortsatte att skälva i orörliga bröst som ljudet i orgelpipor. Denna gråt hörde jag när morfar Setrak satt och vaggade och mumlade i soffan i trädgården, och jag hörde den när farfar Garabet hade låst in sig på sitt rum och lagt ifrån sig fiolen.

Till en början retade sig soldaterna på jämmergråten, särskilt som den gentogs av vatten och vind och tycktes komma överallt ifrån. Sedan vande de sig, och tonen visade sig vara pålitligare än alla vakter, för när den ljöd oförminskat starkt betydde det att allt var som vanligt. Den skulle ha upphört om människorna haft något annat att göra än att dö och begråta sina döda. Den skulle upphöra, sa soldaterna, om fångarna revolterade eller om alla dog. Men fångarna revolterade inte, fränsett de som blev galna och i de flesta fall slets sönder av en kula i bröstet ute i ödemarken utanför lägret. Och dog gjorde de inte riktigt så snabbt, även om det verkade som om döden i sitt långa samliv med dem hade kommit att älska dem. Även om lägren utplånades efter några månader och nästan alla fångar dödades, tystnade inte tonen i Deir es-Zor.

Men just då när de turkiska soldaterna spetsade öronen och lyssnade på ljudet som beredde sig en flodbädd vidare än Eufrats, gjorde de sig inte alltför stora bekymmer över vakthållningen kring lägret i Deir es-Zor. I

söder och öster behövdes ingen, för där låg öknen. Den som dristade sig att fly i de riktningarna hade ingen chans att överleva. I norr avgränsades lägret av floden som inte heller den ingav något hopp.

För en tid var Deir es-Zor slutdestinationen för alla konvojer utan att myndigheterna hade bestämt sig för vad som sedan skulle ske med dem. Troligen hade de räknat med att de skulle försvinna på vägen, så att Deir es-Zor bara skulle bli någon sorts lasarett där de som hade tagit sig ända dit raskt skulle ge upp andan, en sorts hastahane liksom de i Tefrice och Lale. Trots alla tillfällen att dö som erbjöds i riktligt mått, framhärdade flera hundra tusen fångar i att överleva. Eller rättare sagt helt enkelt glömde dö. Lägret blev alltmer överbefolkat och svårstyrt, inte främst beroende på människorna utan på det som drabbade dem och oroade dem, nämligen sjukdomarna och dunsterna. Myndigheterna i Osmanska rikets huvudstad önskade en skyndsam och slutgiltig lösning på den armeniska frågan, och därför blev Deir es-Zor ingen slutstation utan ett genomgångsläger. Saken var bara den att det inte blev något genomgångsläger mellan ett läger och nästa utan en gränspassage mellan två världar.

Det svåraste av alla lidanden, till och med svårare än sjukdomarna, var svälten. I brist på all tillgång på livsmedel var lägret i Deir es-Zor utlämnat åt vadhelst som kunde vara ätbart, från gräs, omogen frukt och vildhonung till as, och inträdde därför i ett hallucinerande tillstånd. Utmärglade kroppar vacklade fram till Eufrat för att dricka, sjönk sedan ner på marken i solhettan och satt och vaggade. De tycktes livnära sig av ljuset som växterna. Somliga hade mist varje annan drivkraft och känsla frånsett hungern och stoppade vad de kunde i munnen, gnagde på bark, på trasor med saltsmak av svett eller fekalier som under svälten var hårda och ynkliga som getspillning. Efter mordet på Levon Sjasjian och dem som strävat med att skaffa undan döda genom att gräva gravar, började liken åter bli liggande under tältdukarna. Återigen uppträdde lik utan ansikte, hand eller fot. De som förut hade gått igenom tälten med ett par dagars mellanrum och burit bort stympade eller upplösta lik orkade inte längre. Men andra gav sig på det, det var korpjägare eller hyenajägare som hade

blivit likjägare. De som låg under tältdukarna mönstrade dem misstänksamt och anförtrorde inte vem som helst sina döda.

Inte heller då var liksamlandet någon lätt sak. Det blev allt svårare att skilja de döda från de levande. De levande kunde ligga orörliga i timmar och sov ofta med öppna ögon och var som blinda i den gassande brännande solen. Och de döda kunde ibland rycka till på grund av de stora temperaturskillnaderna mellan natt och dag. Lederna mjukades upp i solen eller krympte när nattfrosten slog till. Samlarna började samla lik på måfå, och somliga kom tillbaka från gravens rand efter att ha vaknat till av sitt eget stön när de kastats i ovanpå andra.

När signalen gavs började konvojerna formeras på nytt. En del av dem styrdes mot Marat och Suvar i öster. Andra fick ta vägen västerut mot Damaskus. I båda riktningarna blev utgången densamma. När de väl hade kommit ut så långt på platån som förtruppen ansåg det lämpligt, avvek soldaterna och kom sedan tillbaka, omringade konvojen och besköt den från alla håll. När ingen fånge längre stod upp satte de på bajonetterna, drog sina kortsvärd och red in över kropparna under hugg och slag för att fullfölja det som inte kulorna hade förmått. I varje konvoj ingick mellan tre hundra och fem hundra själar. Deras öde blev varje gång detsamma, med den skillnaden att soldaterna ibland överlät sysslan åt beduinerna och nöjde sig med att inspektera resultatet och förvissa sig om att det dög.

Hermine väntade på döden med dottern i famnen. Flickan fick allt tätare frossbrytningar, och om nätterna lade sig Hermine över henne och försökte värma henne. Sahag lyckades komma över en handfull omogna dadlar och en gång rentav ett granatäpple som hade fallit ner från sadeln på en soldathäst. De åt de sträva söta kärnorna en och en och höll dem länge under tungan. I tältet intill svalt det unga paret men orkade inte söka efter föda, för kvinnan ville inte på villkors vis låta mannen gå ut, av rädsla för att soldaterna skulle få syn på honom och skjuta honom. Hon och han tycktes livnära sig av varandra och vara hopflätade så att de överlevde. Men en natt när kylan kom lösgjorde de sig från varandra och reste sig upp. De tog av sig vad de hade på sig och kvinnan lämnade det till Hermine.

"Bred ut det över flickan", sa hon huttrande. Hermine såg häpen på kvinnan och mannen, inte för att de var nakna – nakenheten var ingen ovanlighet i lägret, och inte något annat kroppens tillstånd heller. Nej, det var för att de var så gränslöst vackra. Deras ögon lyste av ett egendomligt ljus, håret låg slätt och glänsande kring pannan, huden var hjärtslitande vit, låren bildade bågar, bröstkorgen var välvd och musklerna lindade och snodda kring benknotorna. Månljuset bredde pärlor över skuldrorna på dem, och skuggorna vek för dem. "Vi vill säga farväl", sa mannen, men läpparna såg inte ut att röra sig. Så tog han kvinnan i handen och de gick sin väg. Silhuetterna dröjde kvar länge för deras syn, kanske också tack vare skimret som omgav kropparna. De lyste och liksom svävade bort så oberört att Hermine och Sahag andlöst väntade på att när som helst få höra gevärsskott. Men ingenting hände, inte ens sedan månen gått ner och mörkret slutit sig kring kropparnas stoft och vax. Kvar fanns bara en obestämd doft, som av rök från pyrande myrra och ambra. "De klarade sig", viskade Hermine. "Jag springer ut och ropar tillbaka dem", sa Sahag. "Därute finns bara öken, de dör. Ingen har kommit tillbaka levande därifrån." Hermine gjorde tecken åt honom att sitta ner och satte sig hos honom. "Låt dem vara... De är vackra och utan synd. Jag tror att Rupen har rätt." Hon talade om sin man i presens, som om han var ute på långresa och skulle komma hem, fast Rupen och hela konvojen med män från Sebka redan var döda. "Rupen har rätt. Gud är död. Låt dem gå. Här i utkanten av lägret i Deir es-Zor har du sett dem för sista gången, här går gränsen till Edens lustgård. Här alldeles intill finns porten till paradiset. Vi är tillbaka där varifrån vi kom i begynnelsen. Men under tiden har världen blivit i grunden fördärvad. De kanske kan börja om från början och skapa en ny Gud."

Sahag blickade ut i mörkret där de båda kropparna just glimmade till för hans syn och sedan försvann. Och i detsamma smekte en svalkande susande vindfläkt pojkens panna. Det var som om sanden vek undan i det unga paret spår och lät skymta allehanda vackra träd. Två flodarmar i en väldigt mycket större flod flöt samman inför dem: Euftrat och Tigris. Och

mannen som gick i lustgården som de vattnade, lämnade de sina bakom sig, lämnade sin far och sin mor, ställde sig tätt intill kvinnan och blev ett med henne.

Men här bland människorna var det så att allt eftersom konvojer om några hundra människor åt gången fördes ut på plåtarna som gjorts till avrättningsplatser, åt Suvar till, eller på Damaskusvägen, kom nya konvojer västerifrån och steg ner i dödens sista krets. Denna julimånad 1916 gav sig stora skaror av och andra kom till, och hur det var förblev Deir es-Zor lägret sig likt, som om inga rörelser skett. Trakterna runt omkring fylldes med benknotor. Den sista gränsen var överskriden. De levande gav sig till de döda och gjorde deras gravläggning till sin enda kvarvarande syssla. De döda gav sig till de levande, värmdes dem som kläder när nattfrost kom och tjänade som nattvardsbröd och nattvardsvin åt dem som svälten drivit till vanvett.

Hermine såg på sin dotter med förryckt blick. Sommarhettan drev ut svett som hade bundit salter i kropparna och började nu döda genom uttorkning. De levande och de döda som liknade varandra både i sin orörlighet och i sina ryckningar började nu likna varandra även i kindernas mörka torra färg.

I den takt som avrättningarna fortgick skulle koncentrationslägret Deir es-Zor vara tömt till hösten 1916. Även avrättningarna förutan skulle inga fångar ha överlevt lägerförhållandena till vintern. Nu var det mest barn som dog. Många fick ligga obegravda i tälten som nakna, hopkurade, svartnade skelett. Hermine väntade otåligt på att bli uttagen till en konvoj i ett obestämt hopp och en innerlig önskan om att få komma därifrån. Då och då viskade flickan med vidöppna ögon och stel blick. "Jag är hungrig!" När hennes kvidande blev ihållande, gnyende när hon andades ut och visslande när hon drog in luft, gav sig Hermine i väg mellan tälten. Hon kom tillbaka tomhänt efter en timme. "Du fick ingenting?" sa flickan matt. Hermine slog handen för munnen och var så bedrövad att hon glömde att hålla sonen ifrån sig när han ville klappa henne. Hon såg på honom med en blick som var som förbytt och grep honom sedan om handleden. "Kom!" sa hon med

en röst som var ny. Hon drog honom med ut ur tältet och gick mot lägrets utkant där vattnet surlade, dit araberna kom och vattnade sina djur. Där blev hon stående med sonen på stranden och bad en tyst bön att det hela skulle gå så fort som möjligt.

Araben som närmade sig såg på henne utan medömkan men med nyfikenhet, särskilt på pojken. Eftersom både pojken och Hermine talade turkiska hade de kunnat förstå varandra med de gemensamma ord som Profeten har lämnat efter sig i sin tros utbredningsområde. Men det behövdes inte, för de visste mycket väl vad saken gällde. Dessa omständigheter hade upprepats tusentals gånger längs konvojernas väg eller i lägrens utkanter. Och för att det hela skulle vara klart och tydligt släppte Hermine Sahags hand och föste fram honom ett steg men höll kvar en hand på hans axel för att pojken inte skulle få för sig att rusa tillbaka. Trots sin nedsatthet verkade inte Sahag sjuklig, och araben teg men halade fram en påse mjöl som han räckte fram åt kvinnan. Hon tog emot den med båda händer, och när Sahag på så sätt kände sig befriad från hennes grepp ville han springa sin väg. Men araben högg honom om midjan och om nacken och slängde upp honom över hästen som en sadelväska. Så hoppade han själv upp på hästryggen, hävde upp ett tjut och satte av i galopp. Hermine stod kvar både länge och väl. Hon stack handen i påsen, tog en näve mjöl och stoppade den i munnen för att kväva sitt skrik.

För en tid kom pojken att bo i en helt annan sorts tält, betydligt större, smyckat med mattor och obegripliga skrifttecken på väggarna och bebott av människor som talade ett hest och kärvt språk. Det var människor som såg likgiltigt på honom men bar fram mat till honom, en efter en, torkade svetten ur pannan på honom och bytte hans lakan. När han hade hämtat sig så att han kunde färdas, satte de honom på en häst och begav sig djupt in i de torra trakter där de enda sysslorna, när man inte spanade efter karavaner, var att nattetid vakta eldarna där kamelfettet fräste och på dagarna att vädra efter vatten. Sahag mindes senare inte mycket mer från de dagarna än männens klagande böner och den vita klädnad han hade fått, en klädnad som fläckades av blodet från hans smärtande omskurna lem. Han förstod

inte varför denna nya, manliga smärta framkallade leenden och belåtenhet i de andras ansikten. Tillsammans med de vita kläderna som blev nedblodade fick han ett nytt namn, Yusuf, utan att någon hade frågat honom vad han hetat förut. Men det blev till nytta för honom senare eftersom ingen visste efter vem de skulle fråga, när han var eftersökt och tog sig ända till Urfa och Dyarbakir utan att bli infångad.

Yusuf blev en duktig pojke. Han lärde sig leda kameler i grimman och se till dem när de vattnades. Han lärde sig rida skickligt, vande sig vid att äta torrskaftning och blev förtrogen med den tålmodighet som krävs inför sandvidderna. Han fick manskläder och en egen häst, den enda varelse han kunde fortsätta tala armeniska med, han satt på huk med de andra när solen gick upp och gick ner, och han mumlade något som lät som bön vid middagstid. Han hade kunnat förbli en öknens goda ryttare med sin kropp som redan var härdad i dödens kretsar, med sina långa ögonfransar som höll sanden borta från ögonen, med sitt svartmuskiga, redan vindpinade ansikte och sitt svarta krulliga hår som skyddade bra mot solhettan. Att han inte kunde arabiska visade sig vara till hans fördel. Ingen ansatte honom med frågor och han behövde inte berätta om sig själv. Han behövde inte be till en profet som uppenbarat sig genom att få honom att blöda utan bevarade inom sig den andre som uppenbarat sig och själv blödit.

Han hade kunnat bli en skicklig ryttare på vidderna och en vacker dag ledaren för sin stam. På vintrarna hade han kunnat dra söderut mot Röda havets stränder ända till trakterna av Medina, och åtminstone en gång i livet tagit sig ända till Mecka och därefter norrut igen via Jerusalem och Damaskus, till de platser han kände så väl ännu längre norrut mot bergen, Ras ul-Ain och Mosul. Men Yusuf förblev en ensling, och de andra nöjde sig med att han var duktig och lämnade honom i fred och störde honom inte i de obegripliga samtal han förde med hästen.

Det var en tid av stor förvirring för Yusuf. Men som så ofta när frågorna är svävande klarnade allt i ett slag. De hade kommit fram till Mosul. Det hade varit en bra dag. De hade sålt getost och kamelskinn. I tältet var det varmt och stilla, det luktade stekt kött, men innan de slog sig

ner på kuddar runt elden räknade de guldmynten de hade i myntpåsarna. Sedan beundrade kvinnorna sina gåvor – bärnsten, tyger och smycken. Och det vackraste smycket räckte tältherren fram mot den yngsta av sina kvinnor i sin knutna hand och öppnade den som en trollkarl. Det var ett halsband som hon glädjestrålade tog på sig och började dansa med runt elden, ackompanjerad av tamburiner och en gäll zurna. Elden sprakade och fräste av fett dropparna, ansiktena glänste och blev avlånga när lågorna steg, tamburinernas rytm förstärktes av handklappningar och kvinnan dansade full av ungdom och glädje över halsbandet. Halsbandet som pojken fick syn på när hon kom och ställde sig framför honom, rullade med höfterna och riste på skuldrorna så att bröstet skakade. Talismanen som hängde i guldkedjan och nu stolt visades upp kom han ihåg att han hade sett sin mor förstulet gömma under kläderna. Ingen såg när han smög ut ur tältet. Det enda han kunde göra i sin hjärtslitande förtvivlan var att lägga benen på ryggen och springa som en galning. Han visste inte från vem han flydde, han bara sprang tills andan tröt och han föll ner på knä. Han greps av ett behov av att lämna kroppen, att slita sig loss, och började skrika. Vaggande sjönk han ner i sanden och skrek av alla krafter. När skriket till sist dog ut och lämnade efter sig jämmern, den torra gråten, från Deir es-Zor var Yusuf inte längre i livet. Han hade varit en olycklig, främmande, förtegen varelse som dragit omkring på platser han inte kände bland gudar han inte trodde på. Född ur blod och dödad av skrik. Inte så som det händer sig ibland när en kropp dödar en annan, det vill säga genomborrar den utifrån. Nej, Yusuf dog genomborrad inifrån av just den kropp han hade brett ut sig över som en vit, nedblodad klädnad.

På så sätt avklädd och med Yusuf liggande som ett uttjänt klädesplagg på marken, vände Sahag tillbaka till tältet. Nu var han inte längre stammens son utan kom smygande, gömde sig i skydd av mörkret och tog omvägar kring eldar och tältöppningar. Så gick han till platsen där djuren stod och lösgjorde tyst sin häst. Utan ett ljud gick de genom sanden, hästen följde honom, lystrade och vädrade utan att märka skillnaden, ty för honom hade Yusuf aldrig funnits. Så småningom hördes hästen galoppera, men då

var både han och ryttaren långt borta.

Sahag tog vägen västerut, i motsatt riktning mot den konvojerna haft. Sorgligt nog innebar dock inte återfärden genom dödens kretsar, från dödens påsk till uppståndelsens påsk, samtidigt någon återkomst i tiden. Tvärtom, när han tog sig tillbaka uppför trappan ur djupet där han hade fallit ner som i en brunn, fann han enbart spåren efter konvojerna. Han såg överlevarna som satt och tiggde vid vägkanten, han hörde nya skrämmande namn på avgrunderna där benknotor maldes till smulor, han fann armeniska barn i turkiska byxor med Yusufar som frodades i deras mitt som i fågelnästen. Många gånger ville han ta sig tillbaka till arabens tält och döda honom inför ögonen på hans kvinnor och barn och ta ifrån honom moderns talisman. Sedan intalade han sig att det inte var arabens fel, den som slitit kedjan från moderns hals befann sig någon annanstans, det vore ett alltför stort krig att leta reda på honom eller döda alla som var som han för att kunna vara säker på att moderns mördare fick sitt straff. Beduinen hade när allt kom omkring varit hans välgörare, och det var inte hans fel att människovärdet nu var så urholkat att ett liv kunde köpas för en påse mjöl.

Vid Ras ul-Ain kom Sahag tillbaka till järnvägen igen, där han två år tidigare stigit av uppsvälld och röd i ansiktet av brist på luft och vatten i boskapsvagnen på Marmuratåget. Han sålde hästen och åkte till Izmit hopkrupen i ett hörn i ett dygn. Väl där fann han inte någon som helst anvisning om vägen. För en tid färdades han västerut med tåg och båt ända till Bazargic och sedan till Silistra.

Så länge Sahag var på flykt lämnade minnena honom i fred. När han sedan hade slagit sig ner i Silistra blev han lärling hos en köpman, och öppnade därpå egen butik. När han så började söka sig en hustru och i väntan på att finna en gav sig i lag med flickorna som stod och väntade på sjömän i hamnen, fick beduinsjalen han en gång kastat till marken liv, väste som en orm och följde honom i hämlarna. Så kom det sig att han en kväll i skenet från gaslyktorna speglade sig i ett fönster och fick se Yusufs gestalt. Med fasa såg han honom dansa till ljudet av tamburiner och zurnor, såg honom riva sönder sin vita ökenklädnad, såg honom hålla sin lem och

gnida den, skutta omkring med vilda blickar, såg honom stöna och få, inte säd utan blod i handen. Han visste inte hur han skulle jaga bort spöket som besudlade honom med sin olycksbringande säd, men fick tag i ett tillhygge och slog det mot fönsterrutan. Yusuf gapskrattade, hans ansikte gick itu och mångfaldigades i tusen ansikten och slank in rummet innanför. När han kom till sans igen såg han sig själv stå där med förryckta anletsdrag, oordnade klädsel och sin ännu fuktiga slaka lem i handen. Han förstod att Yusuf hade nästlat sig in i honom, men att det inte var genom att slå sönder fönster eller täcka över speglar som han måste bekämpa hans genomskinliga ansikte.

Sahag och Yusuf hatade varandra men visste med sig att de var tvungna att leva samman. Yusuf led tiofalt av pinorna som Sahag utsattes för, och tvingades utstå bönerna till en annan frälsare och den trons stränga anständighetskrav. Men han hämnades på det för honom främmande folket på det enda sätt som stod till buds, nämligen genom lemman som bar hans födelsetecken, och förgiftade Sahags säd. Säden som var och förblev steril tunnades ut och minskade med åren, och då förminskades även Yusuf eftersom han var bunden till den. I min barndom var Sahag Sjeitanian en gammal man. Därför lärde jag aldrig känna Yusuf.

Sahags båda hälfter lurade på varandra för att slå till när den andre hade somnat, men det var deras öde att sova tillsammans och skiljas åt på allvar enbart i drömmen, för drömma kunde de inte samtidigt. Och i samma mån som Sahags andra hälft förminskades samtidigt som hans egen och hustrun Armenuhis resignation började han hata andra. Han kunde ju inte få barn, han var van att hata och till sist orkade inte hans kluvna själ hysa allt hat. Först började han hata folk som liknade Yusuf. Men sådana var rätt sällsynta i hans omgivning och hans oförbränneliga hat var gnisslande rovdjurstånd som måste få slita i stycken för att inte växa och spränga djurets skalle. Hatet vände han mot bolsjevikerna och fick vatten på sin kvarn efter kriget när Focşani översvämmades av kommunister och stans ende kommunist inte längre var en ensam fyllbult vars enda aktivitet bestod i att högljutt och sludrigt förbanna kungafamiljen och kungen på

högtidsdagen den tionde maj. Det hade pågått ända tills myndigheterna lärt sig läxan och börjat finka honom redan i ottan innan han hade hunnit sova ruset av sig och följaktligen var tyst. Sahag kallade dem grosshandlarna, rövarkommunisterna. Och kommunisterna återgäldade tillgivenheten med sedvanlig generositet, det vill säga plundrade hans affär och konfiskerade den när den sedan var utplundrad. Sahag jublade varje gång: "Ta det bara!" vrålade han, fäktade med armarna och hoppade på ett ben. "Plundra på bara!" skrek han och kastade kakaopaket av märket Van Houten efter dem. "Ni glömde det här!" Eller kaffepåsar som gick sönder så att bönorna pilade som skalbaggar ut på trottoaren.

Det var Sahag som kom på idén att installera Telefunkenradion i Seferians gravkammare och satt där ensam och lyssnade på Radio Free Europe om nätterna. Det var han som på sommaren 1958 med lystna blickar såg Röda arméns bataljoner försvinna bortåt landsvägen mot Tecuci. Och det var han som satt orörlig i timmar framför grannfrun Marias tallriksstora teveruta och följde direktsändningen av Gheorghe Gheorghiu-Dejs begravning och noterade varenda detalj medan han drack öl, tuggade solrosfrön och kommenterade som på stadion. "Det är ryssarna som har strålat honom", sa han, denna gång utan skymtet av förebråelse. "De var de som satte i gång gulsoten!"

Och Sahag Sjeitanian var också den förste av de gamla armenierna som lät sig frestas av kartornas tjuskraft. De hade ryckts upp med rötterna i barndomen, flytt, emigrerat, korsat öknar, kontinenter, hav och oceaner, men aldrig rest på riktigt. Resan genom världen tillhörde sorgerna i livet, inte märkligheterna eller glädjeämnena. Därför blev de liksom bokskorpioner pappersvidderns resenärer.

Kartbladet var ett snitt genom den verkliga världen och öppnade en ny dimension. På kartan slutade krigen alltid annorlunda än i verkligheten, frihetskämparna i bergen krossade arméer, fångar lyckades fly ur deportationsläger och krigare ur inringningar. Amerikanerna landsteg på Balkan, engelska fallskärmshoppare svärmade på himlen och ryssarna drog sig tillbaka till det inre av Sibirien. Och Armenien bredde givetvis ut sig

från Kaukasus till Tyrus och Sidon, från Anatolien till Urmiasjön, som på Tigran den stores tid i första århundradet före Kristus. Världen var en samling kartor lagda ovanpå varandra, späckade med pilar som betydde invasioner, befrielser, fördrivningar, landavträdelser, kämpaglöd och triumf. Den minst betydelsefulla och därmed minst lästa av alla kartor var den understa, den som bredde ut sig direkt i gräset, det vill säga själva verkligheten.

På Sahags kartor gällde just av det skälet andra traktat och krigen slutade på annat sätt. Sèvresfördraget var i kraft. Jaltakonferensen hade inte ägt rum och Stalins för ändamålet vässade pennspets hade inte delat Europa. Sahag Sjeitanian och min barndoms övriga armenier var mer kartmänniskor än jordmänniskor. Ibland var de så oberörda och blickade så långt i fjärran att det var som om de vek ihop sig samtidigt med kartorna och försvann från denna världen.

I Viskningarnas bok har varje doft sin egen mager, liksom varje färgskiftning och dårskapsnyans. Vägvisaren till fjärran nejder, kartornas mager, var Mikael Noradunghian. De andra stod runt omkring och såg storögt på medan kontinenterna slätades ut under hans händer. Farfar satt vaksam och tyst, ingenting visade som kartorna att det bortom tidens oro och split ändå fanns en sorts mening. Inför kartorna glömde Anton Merzian att ställa frågor och gnabbades inte med Krikor Minasian eftersom det fanns plats för alla. Ștefănuță Ibrăileanu, Magurdiț Tjeslov, Agop Aslanian, Vrej Papazian, Ovanes Krikorian och alla de andra nalkades dem skyggt och lät sig ledas till ett nytt Betlehem där frälsningen uppenbarade sig i form av en karta. Sahag såg på, överväldigad av underverket. De stunderna var de enda då han levde upp i sitt inre och var försonad med Yusuf.